महाकविकालिदासप्रणीतं

रघुवंशमहाकाव्यम्

कोलाचलमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीव्याख्यया

'छात्रोपयोगिविस्तृतसंस्कृत-हिन्दीटीकया च संवलितम'

तृतीय: सर्ग:

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली :: वाराणसी :: पटना

महाकविकालिदासप्रणीतं

रघुवंशमहाकाव्यम्

कोलाचलमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीव्याख्यया छात्रोपयोगि-
विस्तृतसंस्कृत-हिन्दीटीकया च संवलितम्

[तृतीयः सर्गः]

संस्कृत-हिन्दीव्याख्याकारः
पं० धारादत्तशास्त्री
व्याकरणाचार्यः

मोतीलाल बनारसीदास
दिल्ली :: वाराणसी :: पटना

भारतीय संस्कृति साहित्य के प्रमुख प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता
मुख्य कार्यालय : बंगलो रोड, जवाहर नगर, दिल्ली-७
शाखाएँ : १. चौक, वाराणसी-१ (उ० प्र०)
२. अशोक राजपथ, पटना-४ (बिहार)

चतुर्थ संस्करण : वाराणसी, १९७७
पुनर्मुद्रण : दिल्ली, १९७८, १९८०
मूल्य : रु० २.५०

भारत सरकार द्वारा उपलब्ध किये गये
रियायती मूल्य के कागज पर मुद्रित ।

श्री नरेन्द्र प्रकाश जैन, मोतीलाल बनारसीदास, बंगलो रोड, जवाहर नगर, दिल्ली-७ द्वारा प्रकाशित तथा श्री शान्तिलाल जैन, श्री जैनेन्द्र प्रेस, ए-४५, फेस १, इंडस्ट्रियल एरिया, नारायणा, नई दिल्ली-२८ द्वारा मुद्रित ।

तृतीय सर्ग की संक्षिप्त कथा

गर्भधारण के पश्चात् महारानी सुदक्षिणा के शरीर में गर्भलक्षण प्रकट होने लगे। इससे राजा दिलीप तथा सुदक्षिणा की सखियाँ बहुत प्रसन्न हुईं।

इस अवसर पर राजा दिलीप सुदक्षिणा की प्रत्येक इच्छा पूर्ण करते थे और इस बात की पूर्ण चेष्टा करते थे कि सुदक्षिणा का कोई भी इच्छा अपूर्ण न रहे। दूसरे मास में पुंसवन नामक संस्कार किया और चतुर वैद्यों के द्वारा गर्भ का पोषण किये जाने पर, दशवें मास में शुभ मुहूर्त में सुदक्षिणा ने पुत्र को जन्म दिया। राजा ने उदारता पूर्वक खूब दान दिया।

महर्षि वशिष्ठ के तपोवन से आकर जातकर्म नामक संस्कार करने पर बालक अधिक सुन्दर एवं तेजस्वी हो गया। महाराज दिलीप ने यह जानकर कि शास्त्र तथा युद्ध में सर्वत्र यह पारंगत होगा बालक का 'रघु' नाम रक्खा।

धीरे-धीरे बालक बड़ा होने के साथ ही समस्त शास्त्र तथा शस्त्र-विद्या में सुशिक्षित हो गया। दिलीप ने उसका यज्ञोपवीत संस्कार तथा विवाह करने के पश्चात् उसे युवराज बना दिया। रघु के युवराज होते ही राजा शत्रुओं के लिये दु:सह हो गये और रघु को यज्ञ के घोड़े की रक्षा में नियुक्त करके राजा दिलीप ने ९९ अश्वमेध पूरे कर लिये। इसके बाद सौवां यज्ञ करने के लिये राजा ने घोड़ा छोड़ दिया।

इस सौवें यज्ञ को सहन न करनेवाले इन्द्र ने सबके सामने से घोड़े को चुरा लिया। घोड़े को न देख सेना सहित रघु किंकर्तव्यविमूढ से खड़े ही थे कि स्वतः आई हुई नन्दिनी को सामने खड़ी देखा और उसके मूत्र से अपनी आँखें धो डाली, तब उसी क्षण घोड़े को चुराकर ले जाते हुए इन्द्र को देखकर रघु ने ललकारा। इन्द्र रुक गये। रघु ने प्रार्थना की कि आप यज्ञों के रक्षक होकर इस प्रकार करेंगे तो यज्ञादि कैसे होंगे। तब इन्द्र ने कहा कि मैं ही शतक्रतु हूँ दूसरा नहीं हो सकता। तुम्हारे पिता सौवां यज्ञ करके यह मेरा यश छीनना चाहते हैं। अतः मैंने घोड़े का हरण किया है, तुम लौट जाओ, नहीं तो सगर राजा के पुत्रों की जैसी दशा तुम्हारी भी होगी।

रघु ने कहा हे! भगवन्! यदि तुम्हारी यही निश्चय है तो शस्त्र उठाओ। मुझे जीते बिना घोड़ा लेकर नहीं जा सकते हो। यह कहकर रघु ने एक बाण इन्द्र की छाती में मारा।

इन्द्र ने भी अत्यन्त क्रोधित होकर एक अमोघ बाण रघु की छाती में मारा। पुनः रघु ने एक बाण से इन्द्र की वज्रचिह्नित ध्वजा को काट डाला। इससे इन्द्र ने क्रोध में आकर रघु को मारने के लिये वज्र से प्रहार किया। किन्तु जरा सी मूर्छा का अनुभव कर रघु पुनः खड़ा हो

गया। इस प्रकार घोर युद्ध में भी रघु को अचल देखकर इन्द्र ने प्रसन्न होकर कहा कि हे युवराज! तुम घोड़े को छोड़ कर जो चाहो सो वर माँग लो। यह सुन रघु ने कहा कि हे इन्द्र! यदि तुम घोड़े को नहीं देना चाहते हो तो मेरे पिता इस सौवें अश्वमेध यज्ञ के पूर्ण फल को प्राप्त करें और इस पूरे समाचार को सभा में बैठे मेरे पिता तुम्हारे ही दूत के मुख से सुनें, ऐसा प्रबन्ध करो।

इन्द्र ने इस बात को स्वीकार किया, और अपने स्थान चला गया। रघु भी अधिक प्रसन्न न होकर (घोड़ा न मिलने से) अपने घर लौट आये।

महाराज दिलीप इन्द्र के भेजे दूत से पहले ही सब सुनकर बहुत प्रसन्न हुये और रघु के शरीर पर हाथ फेर कर उसका अभिनन्दन किया। इस प्रकार मरने पर स्वर्ग में जाने के लिये ९९ सीढ़ियों की तरह ९९ यज्ञों की परम्परा बनाकर राजा दिलीप रघु को राज्य देकर वानपस्थाश्रम में रहने के लिये तपोवन चले गये।



तृतीयः सर्गः

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्ततेः सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

सञ्जीविनी—अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्राप्तकालं भर्तुर्दिलीपस्येप्सितं मनोरथम् । नपुंसके भावे क्तः । पुनः सखीजनस्योद्वीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम्, यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे—'कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता' इति । तस्या मुखं प्रारम्भम् । सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमहम् इति पाठं केचित्पठन्ति । इक्ष्वाकुकुलस्य संततेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः । एवंविधं दौर्हृदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः "मातृजन्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयं च तत् । संबद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं श्रद्धाभिमाननम् ॥" इति । तत्संबन्धित्वाद् गर्भो दौर्हृदमित्युच्यते । सा च तद्योगाद्दौर्हृदिनीति । तदुक्तं संग्रहे "द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षते" इति । अत्र दौर्हृदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूपकालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तं—"जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ, सुदक्षिणा, उपस्थितोदयम्, भर्तुः, ईप्सितम्, सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्, इक्ष्वाकुकुलस्य, सन्ततेः, निदानं, दौर्हृदलक्षणं, दधौ ।

वाच्य०—सुदक्षिणया दौर्हृदलक्षणं दधे ।

व्याख्या—अथ = गर्भधारणानन्तरम् । सुदक्षिणा = दिलीपभार्या । उपस्थितः = प्राप्तः, उदयः = समयः यस्य तत्, उपस्थितोदयम् । भर्तुः = स्वामिनो दिलीपस्य, ईप्सितं = मनोरथम् । सखीजनानां = सहचरीणां, उद्वीक्षणानि—नेत्राणि, इति सखीजनोद्वीक्षणानि, कौ = पृथिव्यां मोदन्ते जना अनेनेति कुमुदश्चन्द्रस्तस्येयं कौमुदी, सखीजनोद्वीक्षणानां कौमुदी = चन्द्रिका । "चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना" इत्यमरः । तस्याः मुखं = प्रादुर्भावं, तथोक्तम् इक्ष्वाकोः कुल = वंशस्तस्य इक्ष्वाकुकुलस्य । सन्ततेः = परम्परायाः, अविच्छेदस्येत्यर्थः, निदानम् = आदिकारणम् । नानाविधाभिलाषेण दुष्टं हृद् यस्याः सा दुर्हृत्, तस्या भावः कर्म वा दौर्हृदं, तस्य दौर्हृदस्य = गर्भस्य, लक्षणं = चिह्नमिति तत् दौर्हृदलक्षणं, दधौ = धृतवती ।

समा०—उपस्थितः उदयः यस्य तत् उपस्थितोदयम्, तत् उपस्थितोदयम् । सखीति जनाः सखीजनाः, सखीजनानाम् उद्वीक्षणानि सखीजनोद्वीक्षणानि, सखीजनोद्वीक्षणानां कौमुदी सखीजनोद्वीक्षणकौमुदी, सखीजनोद्वीक्षणकौमुद्या मुखं सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखं, तत् सखी-

जनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् । इक्ष्वाकोः कुलं इक्ष्वाकुकुलम्, तस्य इक्ष्वाकुकुलस्य । दुर्हृदः भावः दौर्हृदम्, दौर्हृदस्य लक्षणं दौर्हृदलक्षणम्, तत् दौर्हृदलक्षणम् ।

अभि०—गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा दिलीपस्याभिलषितं प्राप्तकालं तथा सहचरीवर्गस्य नेत्रोत्सवमिक्ष्वाकुवंशाविच्छेदकारणं गर्भलक्षणं धारयामास ।

हिन्दी—गर्भधारण के पश्चात् सुदक्षिणा ने कृशतादि गर्भ के लक्षणों को धारण किया, जो कि महाराज का सामयिक मनोरथ है और सुदक्षिणा की सखियों के नेत्रों के लिये आनन्दप्रद चन्द्रिका का आविर्भाव है (अथवा सुदक्षिणा की सखियों के नेत्रों के लिये कौमुदी महोत्सव नामक दीपावली है) और इक्ष्वाकु के वंश को चलानेवाला है ॥ १ ॥

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन साऽलक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥

सञ्जीविनी—शरीरस्य सादात्कार्श्यादसमग्रभूषणा परिमिताभरणा लोध्रपुष्पेणेव पाण्डुना मुखेनोपलक्षिता सा सुदक्षिणा । विचेया मृग्यास्तारका यस्यां सा तथोक्ता । विरलनक्षत्रेत्यर्थः । तनुप्रकाशेनाल्पकान्तिना शशिनोपलक्षितेषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभातादीषदूनेत्यर्थः । "तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ।" इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः । शर्वरी रात्रिरिव । अलक्ष्यादृश्यत । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः—'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्छा छर्दिररोचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम्" ॥ २ ॥

अन्वयः—शरीरसादात्, असमग्रभूषणा, लोध्रपाण्डुना, मुखेन, "उपलक्षिता" सा विचेयतारका, तनुप्रकाशेन, शशिना, "उपलक्षिता" प्रभातकल्पा, शर्वरी, इव, अलक्ष्यत ।

वाच्य०—असमग्रभूषणां, तां, विचेयतारकां, प्रभातकल्पां शर्वरीमिवालक्षयन् ।

व्याख्या—शरीरस्य=देहस्य सादः=कार्श्यं, तस्मात् शरीरसादात् । असमग्राणि= असम्पूर्णानि, परिमितानि, भूषणानि=आभरणानि, यस्याः सा असमग्रभूषणा । लोध्रवत् = लोध्रपुष्पवत्, पाण्डु = पाण्डुरमिति, तेन लोध्रपाण्डुना "हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरि" त्यमरः । मुखेन=आननेन, "उपलक्षिता = युक्ता" सा = सुदक्षिणा । विचेयाः = मृग्याः, परिगणनीयाः, तारकाः = नक्षत्राणि, यस्यां सा विचेयतारका, तनुः = स्वल्पः, प्रकाशः = कान्तिः, यस्य सः तेन तनुप्रकाशेन, शशिना = चन्द्रेण, "उपलक्षिता" शर्वरी = रात्रिः, इव = यथा, अलक्ष्यत= अदृश्यत, जनैरिति शेषः ।

समा०—शरीरस्य सादः शरीरसादः, तस्मात् शरीरसादात् । न समग्राणि असमग्राणि, असमग्राणि भूषणानि यस्याः सा असमग्रभूषणा । लोध्रवत् पाण्डु लोध्रपाण्डु तेन लोध्रपाण्डुना । तनुः प्रकाशः यस्य सः तनुप्रकाशः, तेन तनुप्रकाशेन । विचेतुं योग्याः विचेयाः, विचेयाः तारकाः यस्याः सा विचेयतारका । प्रभातादीषदूना प्रभातकल्पा । शशः अस्यास्तीति शशी, तेन शशिना ।

अभि०—यथा प्रातःकाले क्षीणप्रकाशेन चन्द्रेण युक्ता विरलनक्षत्रा रात्रिः भाति, तथैव पाण्डुवर्णमुखेनोपलक्षिता कृशशरीरतया परिमितभूषणा सुदक्षिणाऽपि शोभते स्म।

हिन्दी—कृश दुर्बल शरीर के कारण दो एक आभूषण पहनी हुई, तथा पीले मुख से सुशोभित सुदक्षिणा, उस रात्रि के समान दीख पड़ती थी, जिसमें भोर में थोड़े से तारे बचे रहते हैं और चन्द्रमा भी फीका पड़ जाता है ॥२॥

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

सञ्जीविनी—क्षितीश्वरो दिलीपः रहसि मृत्सुरभि मृदा सुगन्धि तस्या आननं तदाननं सुदक्षिणामुखमुपाघ्राय तृप्तिं नाययौ। कः कमिव। शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने। "शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते। ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणि" इति विश्वः। पयोमुचां मेघानां पृषतैर्बिन्दुभिः। 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इत्यमरः। सिक्तमुक्षितं वनराज्याः पल्वलमुपाघ्राय करी गज इव। अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः। गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव। एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वयः—क्षितीश्वरः, रहसि, मृत्सुरभि, तदाननम्, उपाघ्राय, तृप्तिं, न, आययौ, शुचिव्यपाये, पयोमुचां, पृषतैः, सिक्तं, वनराजिपल्वलम्, "उपाघ्राय" करी, इव।

वाच्य०—क्षितीश्वरेण तृप्तिः नाययये, करिणा इव।

व्याख्या—क्षितेः=पृथिव्याः, ईश्वरः=स्वामी, इति क्षितीश्वरः=दिलीपः। रहसि=एकान्ते, मृदा=मृत्तिकया, सुरभि=सुगन्धि, तत् मृत्सुरभि। तस्याः=सुदक्षिणायाः, आननं=मुखमिति तदाननम्, "आननं मुखमि"त्यमरः। उपाघ्राय=घ्रात्वा, तृप्तिं=सन्तोषं, न आययौ=नहि प्राप। "कः कमिव" शुचेः=ग्रीष्मस्य, व्यपायः=नाशस्तस्मिन्, शुचिव्यपाये। पयांसि मुञ्चन्तीति पयोमुचस्तेषां पयोमुचां=मेघानां, पृषतैः=बिन्दुभिः, सिक्तं=वृष्टम्, आर्द्रीकृतमित्यर्थः। वनानाम्=अरण्यानां, राजिः=पङ्क्तिः, तस्याः पल्वलम्=अल्पजलाशयम् वनराजिपल्वलम् "पल्वलं चाल्पसरः" इत्यमरः। उपाघ्राय=घ्रात्वा, करी=वनगज इव=यथा।

समा०—क्षितेः ईश्वरः क्षितीश्वरः। मृदा सुरभि, तत् मृत्सुरभि। तस्या आननं तदा तदाननम्, तत् तदाननम्। शुचेः व्यपायः शुचिव्यपायः, तस्मिन् शुचिव्यपाये। पयांसि मुञ्चन्तीति पयोमुचः; तेषां पयोमुचाम्। वनानां राजयः वनराजयः, वनराजीनां पल्वलं वनराजिपल्वलम्, तत् वनराजिपल्वलम्। करः (शुण्डा) अस्यास्तीति करी।

अभि०—यथा वनगजः, ग्रीष्मावसाने मेघाम्बुकणैः क्लिन्नमल्पजलाशयं घ्रात्वा तृप्तिं न प्राप्नोति एवं दिलीपोऽपि एकान्ते मृत्सुरभि सुदक्षिणामुखमाघ्राय सन्तोषं न लेभे।

हिन्दी—राजा दिलीप, मिट्टी खाने से महारानी सुदक्षिणा का मुख जो सोन्धा हो गया था उसे एकान्त में बार-बार सूँघकर वैसे ही तृप्त नहीं होते थे जैसे गर्मी के अन्त में प्रथम

वर्षा होने से जंगल के छोटे छोटे तालों की मिट्टी सोंधी हो जाती है और उसे सूंघकर वनगज तृप्त नहीं होता ॥ ३ ॥

दिवं मरुत्वानिव मोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥

सञ्जीविनी—हि यस्माद्दिगन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्याः सुतस्तत्सुतः । मरुत्वानिन्द्रः । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' इत्यमरः । दिवं स्वर्गमिव भुवं भोक्ष्यते । "भुजोऽनवने" इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्रूपे अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु तस्मिन् । कर्मणि घञ्प्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्त इति रसा भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान्विलङ्घ्य विहाय मनो बबन्ध । निदधावित्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षितम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हि दिगन्तविश्रान्तरथः, तत्सुतः, मरुत्वान्, दिवम्, इव, भुवं, मोक्ष्यते, अतः प्रथमं, सा तथाविधे, अभिलाषे, अन्यरसान्, विलंघ्य, मनः, बबन्ध ।

वाच्य०—हि, दिगन्तविश्रान्तरथेन तत्सुतेन मरुत्वता द्यौरिव भूः भोक्ष्यतेऽतः प्रथमं तया तथाविधेऽभिलाषेऽन्यरसान् विलंघ्य मनः बबन्धे ।

व्याख्या—हि = यतः । दिशाम् = काष्ठानाम्, अन्ताः = प्रान्ताः । तेषु विश्रान्तः = कृतविश्रामः, गतः, इति दिगन्तविश्रान्तः । दिगन्तविश्रान्तः रथः = स्यन्दनं यस्य स दिगन्तविश्रान्तरथः चक्रवर्ती इत्यर्थः । तस्याः = सुदक्षिणायां । सुतः = पुत्रः, इति तत्सुतः मरुत्वान् = इन्द्रः, दिवं = स्वर्गम्, इव = यथा, भुवं = पृथिवीं, मोक्ष्यते = उपभोक्ष्यते, अतः = अस्मात् कारणात्, प्रथमं पूर्वम्, सा सुदक्षिणा तथा विधा इव विधा = प्रकारो यस्य सः तस्मिन् तथाविधे = मृद्रूपे, अभिलष्यते इत्यभिलाषस्तस्मिन् अभिलाषे = मनोरथे, अन्ये च ते रसा अन्यरसास्तान् अन्यरसान् = अपरान्स्वादान् विलंध्य = तिरस्कृत्य परित्यज्येत्यर्थः, मनः = चित्तं, बबन्ध = नियोजयामास = निदधावित्यर्थः ।

समा०—मरुतः सन्त्यस्येति मरुत्वान् । दिशामन्ताः दिगन्ताः, दिगन्तेषु विश्रान्तः रथः यस्य सः दिगन्तविश्रान्तरथः । तस्याः सुतः तत्सुतः । तथा विधेव विधा यस्य सः तथाविधः, तस्मिन् तथाविधे । अन्ये च ते रसाश्च अन्यरसाः, तान् अन्यरसान् ।

अभि०—देवेन्द्रः स्वर्गमिव सुदक्षिणातनयोऽपि चक्रवर्ती भूत्वा सम्पूर्णां ससागरां महीं महीं भोक्ष्यते, इति हेतोः सुदक्षिणा, सर्वान् पदार्थान् परित्यज्य केवलं प्रथमं मृद्भक्षणरूपेऽभिलाषे मनः बबन्ध ।

हिन्दी—चारों दिशाओं के अन्त तक गया है रथ जिसका, ऐसा सुदक्षिणा का पुत्र भविष्य में सम्पूर्ण पृथिवी पर उसी प्रकार राज्य करेगा जिस प्रकार इन्द्र स्वर्ग पर राज्य करता है । इसीलिये मानो रानी होकर भी सुदक्षिणा ने सब पदार्थ छोड़कर पहले ही से मिट्टी खाना आरम्भ कर दिया ॥ ४ ॥

न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५ ॥

सञ्जीविनी—मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा । "द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्" इत्यणप्रत्ययः । ह्रिया किंचित्किमपीप्सितमिष्टं मे मह्यं न शंसति नाचष्टे । केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवेलमनुक्षणमादृत आदृतवान् । कर्तरि क्तः । 'आदृतौ सादरार्चितौ' इत्यमरः । प्रियायाः सखीः सहचरीरुत्तरकोसलेश्वरो दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ । "लट् स्मे" इत्यनेन भूतार्थे लट् । सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः ॥५॥

अन्वयः—मागधी, ह्रिया, किंचित्, ईप्सितं, मे, न शंसति, केषु, वस्तुषु, स्पृहावती, इति, अनुवेलम्, आदृतः, प्रियासखीः उत्तरकोसलेश्वरः, पृच्छति, स्म ।

वाच्य०—मागध्या शंस्यते, स्पृहावत्या "भूयते" आदृतेन, प्रियासख्यः, उत्तरकोसलेश्वरेण, पृच्छयन्ते स्म ।

व्याख्या—मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी = मगधराजसुता सुदक्षिणा । ह्रिया = लज्जया । किञ्चित् = किमपि, वस्तु, ईप्सितं = वाञ्छितं, मे = मह्यम्, न = नहि, शंसति = कथयति । केषु वस्तुषु = केषु पदार्थेषु, स्पृहावती = इच्छावती । इति = एवं प्रकारेण, वेलायामित्यनुवेलम् वारं वारम्, आदृतः = आदृतवान्, सादरमित्यर्थः, "सन्" । प्रियायाः = सुदक्षिणायाः सख्यः = सहचर्यस्ताः, प्रियासखीः सुदक्षिणायाः वयस्याः । उत्तरे च ते कोसलाः उत्तरकोसलाः, तेषामीश्वरः उत्तरकोसलेश्वरः = राजा दिलीपः । पृच्छति स्म = पृष्टवान् ।

समा०—मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी । ईप्सा अस्य संजाता इति ईप्सितम्, तत् ईप्सितम् । स्पृहा अस्या अस्तीति स्पृहावती । वेलायां वेलायामित्यनुवेलम् । प्रियायाः सख्यः प्रियासख्यः, ताः प्रियासखीः । उत्तरे च ते कोसलाश्च उत्तरकोसलाः उत्तरकोसलानाम् ईश्वरः उत्तरकोसलेश्वरः ।

अभि०—सुदक्षिणा लज्जया मे किमपि स्वाभीष्टं न कथयति, अतः न जाने केषु केषु तस्या अभिलाष इति प्रतिक्षणं सुदक्षिणायाः सखीः सादरं राजा दिलीपः पृच्छति स्म ।

हिन्दी०—सुदक्षिणा लज्जा से अपनी इच्छा मुझ से नहीं कहती है, अतः किन-किन वस्तुओं को वह चाहती है इस बात को बार-बार सुदक्षिणा की सखियों से आदर पूर्वक कोसलाधिपति दिलीप पूछते थे ॥ ५ ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम् ।
न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

सञ्जीविनी—दोहदं गर्भिणीमनोरथः । 'दोहदं दौर्हृदं श्रद्धालालसं च समं स्मृतम्' इति हलायुधः । सा सुदक्षिणा दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावतामुपेत्य प्राप्य यद्वस्तु वव्रे आचकाङ्क्षे तदाहृतमानीतम् । अपश्यत् इति शेषः । अपश्यदेव अलभतेत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मादस्य भूपतेस्त्रिदिवेऽपि स्वर्गेऽपीष्टं वस्त्वनासाद्यमनवाप्यं नाभूत् । किं याच्ञया नेत्याह—

अधिज्यधन्वन इति। नहि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किंचिदस्तीति भावः। अत्र वाग्भटः—"पादशोफो विदाहोऽन्ते श्रद्धा च विविधात्मिका" इति। एतच्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणे दृष्टदोषसंभवात्। न तु राज्ञः प्रीतिलौल्यात्। तदुक्तम्—"देयमप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम्। श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा॥" अन्यत्र च—'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्' इति॥ ६॥

अन्वयः—सा, दोहददुःखशीलताम्, उपेत्य, यद्, ऐच्छत्, तद्, आहृतम् अपश्यत्, एव, हि, अधिज्यधन्वनः, अस्य, भूपतेः, त्रिदिवे, अपि इष्टम्, अनासाद्यं, न, अभूत्।

वाच्य०—तया अदृश्यत, इष्टेन अनासाद्येन नाभावि।

व्याख्या०—सा = सुदक्षिणा। दुःखशीलाया भावो दुःखशीलता, दोहमाकर्षं ददाति तत् दोहदं, तेन दोहदेन = गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलता = दुःखस्वभावता, तां दोहददुःखशीलताम्। उपेत्य = प्राप्य। यद् = किमपि वस्तु, ऐच्छत् = आचकांक्षे, तद् = आकांक्षितं वस्तु, आहृतम् = आनीतम्, अपश्यत् = अवलोकितवती, एव इत्यवधारणे। अलमतेत्यर्थः। "कुतः" हि = यस्मात्। अधिज्यम् = आरोपितमौर्वीकं, धनुः = चापं यस्य सः, तस्य अधिज्यधन्वनः, अस्य = एतस्य, भूपतेः = राज्ञो दिलीपस्य। त्रिदिवे = स्वर्गे, अपि इष्टम् = अभिलषितं, वस्तु, न आसाद्यम् अनासाद्यम् = अप्राप्यं, न = नहि, अभूत् = आसीत्।

समा०—दुःखं शीलं यस्याः सा दुःखशीला, दोहदेन दुःखशीला, दोहददुःखशीला, दोहददुःखशीलायाः भावः दोहददुःखशीलता, तां दोहददुःखशीलताम्। अधि ज्या यस्य तत् अधिज्यम्, अधिज्यं धनुः यस्य सः अधिज्यधन्वा, तस्य अधिज्यधन्वनः। भुवः पतिः भूपतिः, तस्य भूपतेः। आसादयितुं योग्यं आसाद्यम्, न आसाद्यम् अनासाद्यम्।

अभि०—गर्भावस्थायां सुदक्षिणा यत् किमपि वस्तु, अभिलषति स्म तत् सर्वं सुदक्षिणायाः सखीमुखात् ज्ञात्वा स्वर्गस्थमपि वस्तु राजा दिलीपः स्वप्रतापादानीय तत्पुरः स्थापितवान्।

हिन्दी—वह सुदक्षिणा गर्भावस्था के कष्टों को सहती हुई जो जो वस्तु चाहती थी, वह वस्तु उसी समय रानी को मिल जाती थी, क्योंकि धनुषधारी राजा दिलीप अपने पराक्रम से स्वर्ग की वस्तु भी ला सकते थे, फिर इस लोक की तो बात ही क्या॥ ६॥

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा॥ ७॥

सञ्जीविनी—सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा पुष्यमाणावयवा सती। पुराणपत्राणामपगमान्नाशादनन्तरं सन्नद्धाः संजाताः प्रत्यग्रत्वान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा लतेव रराज॥ ७॥

अन्वयः—सा, सुदक्षिणा, क्रमेण, दोहदव्यथां, निस्तीर्य, प्रचीयमानावयवा, "सती" पुराणपत्रापगमात्, अनन्तरं, सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा, लता इव, रराज।

वाच्य०— या प्रचीयमानावयवया, सन्नद्धमनोज्ञपल्लवया, लतया इव रेजे।

व्याख्या—सा=सुदक्षिणा। क्रमेण=क्रमशः। दोहदेन=गर्भिणीमनोरथेन, व्यथा= दुःखं तां दोहदव्यथां, निस्तीर्य=अतिक्रम्य। प्रचीयन्त इति प्रचीयमानाः, प्रचीयमानाः= पुष्यमाणाः, अवयवाः=हस्तपादादयो यस्याः सा प्रचीयमानावयवा "सती"। पुराणानि= प्राचीनानि, च तानि पत्राणि=पर्णानि, तेषाम्, अपगमः नाशस्तस्मात्, पुराणपत्रापगमात् 'पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णम्' इत्यमरः। सन्नद्धाः=सञ्जाताः मनोज्ञाः=मनोहराः, पल्लवाः =किसलयाः यस्याः सा सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा, "पल्लवोऽस्त्री किसलयम्" इत्यमरः। लता= वल्ली, "वल्ली तु व्रततिर्लता" इत्यमरः। इव=यथा, रराज=शुशुभे।

समा०—दोहदस्य व्यथा दोहदव्यथा, तां दोहदव्यथाम्। प्रचीयमानाः अवयवाः यस्याः सा प्रचीयमानावयवा। पुराणानि च तानि पत्राणि च पुराणपत्राणि, पुराणपत्राणाम् अपगमः पुराणपत्रापगमः, तस्मात् पुराणपत्रापगमात्। न विद्यते अन्तरं यस्य तत् अनन्तरम्, सन्नद्धाः मनोज्ञाः पल्लवाः यस्याः सा सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा।

अभि०—सा सुदक्षिणा क्रमशः गर्भिणीमनोरथदुःस्वभावतामतिक्रम्य पुरातनपत्रविनाशा-नन्तरं संजातनूतनपल्लवा लतेव पूर्णमनोरथतया पुष्यमाणावयवा सती शुशुभे।

हिन्दी—धीरे-धीरे गर्भ का प्रारम्भिक कष्ट बीत जाने पर रानी सुदक्षिणा वैसे ही हृष्ट-पुष्ट और सुन्दर लगने लगी जैसे वसन्त ऋतु में लता पुराने पत्ते गिरा कर नये कोमल पत्तों से लदकर सुशोभित होती है ॥७॥

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम्।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥८॥

सञ्जीविनी—दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु सत्सु नितान्तपीवरमतिस्थूलम्। आ समन्तान्नीले मुखे चूचुके यस्य तत्। तदीयं स्तनद्वयम्। भ्रमरैरभिलीनयोरभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः पद्ममुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार। अत्र वाग्भटः—'अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ" इति ॥ ८ ॥

अन्वयः—दिनेषु गच्छत्सु "सत्सु" नितान्तपीवरम्, आनीलमुखं तदीयं स्तनद्वयम्, भ्रमराभिलीनयोः, सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियं तिरश्चकार।

वाच्य०—नितान्तपीवरेणानीलमुखेन तदीयेन स्तनद्वयेन श्रीः तिरश्चक्रे।

व्याख्या—दिनेषु=दिवसेषु दोहददिवसेष्वित्यर्थः। गच्छत्सु=व्रजत्सु, सत्सु। नितान्तम् =अत्यन्तं पीवरं=स्थूलमिति नितान्तपीवरम्। आसमन्तात् नीले=कृष्णे, मुखे=चूचुके यस्य तत् आनीलमुखं। तस्याः=सुदक्षिणाया इदं तदीयं। स्तनयोः=कुचयोः, द्वयं=द्वितयमिति स्तनद्वयम्। भ्रमरैः=द्विरेफैः, अभिलीनौ=व्याप्तौ, तयोः, भ्रमराभिलीनयोः, सुष्ठु जातौ सुजातौ तयोः सुजातयोः=सुन्दरयोः। पङ्के जाते पङ्कजे, पङ्कजयोः=कमलयोः कोशौ=मुकुलौ, तयोः पङ्कजकोशयोः। श्रियं=शोभां। तिरश्चकार=अधरीचकार।

समा०—नितान्तं पीवरं नितान्तपीवरम्। तस्या इदं तदीयम्। आनीलं मुखं यस्य तत् आनीलमुखम्। स्तनयोर्द्वयम्। भ्रमरैः अभिलीनौ भ्रमराभिलीनौ, तयोः भ्रमराभिलीनयोः। पङ्के जाते पङ्कजे, पंकजयोः कोशौ पंकजकोशौ, तयोः पंकजकोशयोः।

अभि०—भ्रमरसंयोगात् कमलमुकुलयोः यादृशी शोभा भवति अस्याः सुदक्षिणाया अत्यन्त-स्थूलयोः स्तनयोरपि कृष्णवर्णचूचकतया तादृश्येव शोभाऽऽसीत्।

हिन्दी—थोड़े दिनों में सुदक्षिणा के बड़े बड़े स्तनों की घुण्टियाँ काली पड़ गईं, इससे रानी के स्तन ऐसे सुन्दर लगने लगे जिनकी शोभा के सामने वे कमल की कलियाँ भी फीकी पड़ जाती थीं जिनपर भौंरे बैठे हों ॥८॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥९॥

सञ्जीविनी—नृपः ससत्त्वामापन्नसत्त्वाम्। गर्भिणीमित्यर्थः। 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः। महिषीं सुदक्षिणाम्। निधानं निधिर्गर्भे यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनाम्। भूमिमिवेत्यर्थः। 'भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा' इति कोशः। अभ्यन्तरे लीनः पावको यस्यास्तां शमीमिव। शमीवरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादग्निं जनयतीति याज्ञिकाः। अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीमिव। अमन्यत। एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्व-तेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥ ९ ॥

अन्वयः—नृपः ससत्त्वां, महिषीं, निधानगर्भां, सागराम्बरामिव, अभ्यन्तरलीनपावकां, शमीम् इव, अन्तःसलिलां सरस्वतीम्, नदीम् इव, अमन्यत।

वाच्य०—नृपेण, ससत्त्वा, महिषी, निधानगर्भा सागराम्बरा इव, अभ्यन्तरलीनपावका शमी इव, अन्तःसलिला सरस्वती नदी इव अमन्यत।

व्याख्या—नृपः=राजा दिलीपः। सत्त्वेन=प्राणिना, सहिता ससत्त्वा, तां ससत्त्वां= गर्भिणीमित्यर्थः। महिषीं=कृताभिषेकां, सुदक्षिणामित्यर्थः। निधानं=निधिः, गर्भे=अभ्यन्तरे यस्याः सा, तां निधानगर्भाम्। सागरः=समुद्रः, एव, अम्बरम्=वस्त्रं यस्याः सा, तां सागराम्बराम्, इव=यथा, भूमिमिवेत्यर्थः। अभ्यन्तरे=मध्ये, लीनः=निगूढः, पावकः=वह्निः यस्याः सा ताम्, अभ्यन्तरलीनपावकां। शमीं=शिवां=वृक्षविशेषमित्यर्थः, इव=यथा अन्तः मध्ये, सलिलं=जलं यस्याः सा तामन्तःसलिलां। सरोऽस्याः अस्तीति सरस्वती तां सरस्वतीं =नदीम्, इव=यथा, अमन्यत=अमंस्त=मेने इत्यर्थः।

समा०—नॄन् पातीति नृपः। सत्त्वेन सह वर्तते इति ससत्त्वा, तां ससत्त्वाम्। निधानं गर्भे यस्याः सा निधानगर्भा; तां निधानगर्भाम्। सागर एव अम्बरं यस्याः सा सागराम्बरा, तां सागराम्बराम्। अभ्यन्तरे लीनः पावकः यस्याः सा अभ्यन्तरलीनपावका, ताम् अभ्यन्तरलीन-पावकाम्। अन्तः सलिलं यस्याः सा अन्तःसलिला, ताम् अन्तःसलिलाम्। सरांसि सन्त्यस्याम् इति सरस्वती, तां सरस्वतीम्।

अभि०—राजा दिलीपः रत्नगर्भां पृथ्वीमिव, स्वमध्यस्थितवह्नियुतां शमीमिव, गुप्तजलां सरस्वतीनदीमिव सगर्भां सुदक्षिणां मेने।

हिन्दी—राजा दिलीप, गर्भवती सुदक्षिणा को रत्नगर्भा पृथिवी के समान, अपने भीतर अग्नि को रखनेवाले शमी वृक्ष के समान तथा भीतर ही भीतर जल बहानेवाली सरस्वती नदी के समान समझते थे ॥ ९ ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम्।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥१०॥

सञ्जीविनी—धीरः स राजा प्रियायामनुरागस्य स्नेहस्य। मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य। भुजेन भुजबलेन करेणैवार्जितानाम्। न तु वाणिज्यादिना। दिगन्तेषु संपदाम्। धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य च। 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः। सदृशीरनुरूपाः। पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम्। तदादिर्यासान्ताः क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान्। आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्येते। अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनम्। यदाह पारस्करः—'पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्' इति। 'चतुर्थेऽनवलोभनम्' इत्याश्वलायनः। 'षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम्' इति याज्ञवल्क्यः ॥१०॥

अन्वयः—धीरः, सः, प्रियानुरागस्य, मनःसमुन्नतेः, भुजार्जितानां दिगन्तसम्पदां, च, धृतेः, च, सदृशीः, पुंसावनादिकाः, क्रियाः यथाक्रमं, व्यधत्त।

वाच्य०—धीरेण, तेन, सदृश्यः, क्रिया व्यधीयन्त।

व्याख्या—धीरः = प्राज्ञः "धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः" इत्यमरः। पण्डित इत्यर्थः, सः = राजा दिलीपः, प्रियायां = सुदक्षिणायाम्, अनुरागः = स्नेहः, तस्य प्रियानुरागस्य, मनसः = चित्तस्य, समुन्नतिः = औदार्यम्, इति तस्या मनःसमुन्नतेः, भुजाभ्यां = स्वबाहुभ्याम्, अर्जिताः = प्राप्ताः, तासां भुजार्जितानाम्। दिशामन्ता दिगन्तास्तेषु दिगन्तेषु = काष्ठावसानेषु। सम्पदः = सम्पत्तयः तासां, दिगन्तसम्पदाञ्च। धृतेः = सन्तोषस्य, पुत्रो मे भविष्यतीत्येवंरूपस्येत्यर्थः। सदृशीः = अनुरूपाः। पुमान् = नरः, सूयतेऽनेन तत् पुंसवनम्, पुंसवनम् आदिः, यासां ताः पुंसवनादिकाः, क्रियाः = संस्कारान्। क्रममनतिक्रम्येति यथाक्रमं = क्रमशः। व्यधत्त = कृतवान्।

समा०—प्रियायाम् अनुरागः प्रियानुरागः, तस्य प्रियानुरागस्य। मनसः समुन्नतिः मनःसमुन्नतिः, तस्याः मनःसमुन्नतेः। भुजेन अर्जिताः भुजार्जिताः, तासां भुजार्जितानाम्। दिशामन्ताः दिगन्ताः, दिगन्तानां सम्पदः दिगन्तसम्पदः, तासां दिगन्तसम्पदाम्। क्रममनतिक्रम्य वर्तते इति यथाक्रमम्। पुमान् सूयते अनेनेति पुंसवनम्, पुंसवनम् आदिः (क्रिया) यासां ताः पुंसवनादिकाः, ताः पुंसवनादिकाः।

अभि०—राजा दिलीपः, स्ववैभवानुसारं स्वप्रियास्नेहानुकूलं स्वकीयालौकिकसन्तोषानुरूपं च पुंसवनादिगर्भसंस्कारान् कृतवान्।

हिन्दी—बुद्धिमान् राजा दिलीप, जितना रानी सुदक्षिणा को प्यार करते थे, और जितनी उन्हें प्रसन्नता थी तथा जैसा वैभवशाली उनका राज्य था तदनुरूप ठाट-बाट से ही उन्होंने पुंसवन आदि संस्कार भी किये ॥१०॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥११॥

सञ्जीविनी—गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवाद् भाराद् प्रयत्नेन मुक्तासनया आसनादुत्थितयेत्यर्थः । उपचारस्याञ्जलावञ्जलीकरणे खिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तरलाक्ष्या "चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे" इत्यमरः । तया सुदक्षिणया ननन्द । "सुरेन्द्रमात्राश्रित—" इत्यत्र मनुः—'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः' इति ।

अन्वयः—गृहागतः नृपः, सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया, उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया, पारिप्लवनेत्रया, तया, ननन्द ।

वाच्य०—गृहागतेन तेन ननन्दे ।

व्याख्या—गृहमागत इति गृहागतः=भवनप्राप्तः, नृपः=राजा दिलीपः । सुरेन्द्राणां=लोकपालानां, मात्राः=अंशास्ताभिः, आश्रितः=अनुप्रविष्टः गर्भः=भ्रूणः, तस्य गौरवं=भारः, तस्मात्, सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् । प्रयत्नेन=महता प्रयासेन, मुक्तं=त्यक्तम्, आसनं=पीठं यया सा, तया प्रयत्नमुक्तासनया । उपचाराय=अभिवादनरूपाय, यः अञ्जलिः=करसम्पुटस्तेन, खिन्नौ दुःखितौ, हस्तौ करौ यस्याः सा, तया उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया । पारिप्लवे=चञ्चले, नेत्रे=नयने यस्याः सा, तया पारिप्लवनेत्रया । तया=सुदक्षिणया । ननन्द=आनन्दं प्राप्तवान् ।

समा०—गृहम् आगतः गृहागतः । नॄन् पातीति नृपः सुराणाम् इन्द्राः सुरेन्द्राः, सुरेन्द्राणां मात्राः सुरेन्द्रमात्राः सुरेन्द्रमात्राभिः आश्रितः सुरेन्द्रमात्राश्रितः सुरेन्द्रमात्राश्रितश्चासौ गर्भश्च सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भः, गुरोर्भावः गौरवम्, सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भस्य गौरवं सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवम्, तस्मात् सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् । प्रयत्नेन मुक्तम् आसनं यया सा प्रयत्नमुक्तासना, तया प्रयत्नमुक्तासनया । उपचाराय अञ्जलिः उपचाराञ्जलिः, उपचाराञ्जलौ खिन्नौ हस्तौ यस्याः सा उपचाराञ्जलिखिन्नहस्ता, तया उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया । पारिप्लवे नेत्रे यस्याः सा पारिप्लवनेत्रा, तया पारिप्लव नेत्रया ।

अभि०—सुदक्षिणाभवनं प्राप्तो राजा दिलीपः, गर्भभारालसशरीरां स्वागतार्थं कष्टेनोत्थितां प्रणामाञ्जलिकरणेऽपि खिन्नहस्तां चपलाक्षीं सुदक्षिणां दृष्ट्वा, आसन्नप्रसवेयमिति ज्ञात्वा ननन्द ।

हिन्दी—राजा दिलीप जब रनिवास में आते, तब सुदक्षिणा, लोकपालों को अंश से भरे हुए गर्भ के भार से उनके स्वागत के लिये बड़ी कठिनाई से उठ पाती, और उनको प्रणाम

करने के लिये जब हाथ जोड़ती तो हाथ ढीले पड़ जाते थे एवं परिश्रम से चञ्चल आँखों में आँसू आ जाते थे, यह सब देखकर राजा बड़े आनन्दित हो जाते थे, क्योंकि राजा इन सब चिह्नों से जान गये थे कि अब पुत्रोत्पत्ति में विलम्ब नहीं है ॥ ११ ॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥ १२ ॥

सञ्जीविनी—अथ । कुमारभृत्या बालचिकित्सा । "संज्ञायां समजनिषद" इत्यादिना क्यप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः । 'कृती कुशल इत्यपि' इत्यमरः । 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सके' इत्यमरः । गर्भस्य । भर्मणि 'भरणे पोषणे भर्म' इति हैमः । 'भूतिर्भर्म' इति शाश्वतः । भृञो मनिच्प्रत्ययः । 'गर्भकर्मणि' इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यभङ्गः । अनुष्ठिते कृते सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र ग्रीष्मावसाने । प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीम् । आसन्नप्रसवामित्यर्थः 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । प्रियां भार्याम् । अभ्राण्यस्याः संजातान्यभ्रिता ताम् । "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" इतीतच्प्रत्ययः । दिवमिव । पतिर्भर्ता प्रतीतो हृष्टः सन् । "ख्याते हृष्टे प्रतीतः" इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ॥ १२ ॥

अन्वयः—अथ, कुमारभृत्याकुशलैः, आप्तैः, भिषग्भिः, गर्भभर्मणि अनुष्ठिते "सति" काले, प्रसवोन्मुखीं, प्रियाम्, अभ्रितां, दिवम् इव, पतिः, प्रतीतः "सन्" ददर्श ।

वाच्य०—प्रसवोन्मुखी प्रिया, अभ्रिता द्यौरिव पत्या प्रतीतेन ददृशे ।

व्याख्या०—अथ = अनन्तरम् । कुमाराणां = बालकानां, भृत्या = चिकित्सा, तस्यां, कुशलाः = निपुणाः, तैः, कुमारभृत्याकुशलैः । आप्तैः = हितैषिभिः, भिषग्भिः = वैद्यैः = चिकित्सकैरित्यर्थः । गर्भस्य = भ्रूणस्य, भर्म = भरणं, पोषणमिति यावत्, तस्मिन्, गर्भभर्मणि, अनुष्ठिते = विहिते = कृते, "सति" । काले = दशमे मासि, अन्यत्र ग्रीष्मावसाने वर्षारम्भकाले, इत्यर्थः । प्रसवस्य = गर्भविमोचनस्य, उन्मुखी = उद्युक्ता तां प्रसवोन्मुखीम् = आसन्नप्रसवामित्यर्थः, प्रियां = भार्याम्, अभ्राणि मेघाः अस्याः संजातानि इति अभ्रिता, तामभ्रितां = संजातमेघां, दिवम् = आकाशम्, इव = यथा, पतिः = भर्ता, प्रतीतः = प्रसन्नः, "सन्" ददर्श = अवलोकयामास ।

समा०—कुमाराणां भृत्या (चिकित्सा) कुमारभृत्या, कुमारभृत्यायां कुशलः कुमारभृत्याकुशलाः, तैः कुमारभृत्याकुशलैः । गर्भस्य भर्म गर्भभर्म, तस्मिन् गर्भभर्मणि । प्रसवस्य उन्मुखी प्रसवोन्मुखी, तां प्रसवोन्मुखीम् । अभ्राणि अस्याः सञ्जातानि इति अभ्रिता, ताम् अभ्रिताम् ।

अभि०—अनन्तरं बालकचिकित्सानिपुणैः, आप्तैः वैद्यैः, गर्भस्य पोषणे कृते सति राजा दिलीपः प्रसन्नः सन्, आसन्नप्रसवां सुदक्षिणां वर्षारम्भकाले वर्षणोन्मुखीं मेघच्छन्नां दिवमिव ददर्श ।

हिन्दी—इसके बाद बच्चों की चिकित्सा करनेवाले बहुत से चतुर वैद्यों के द्वारा गर्भ की पुष्टि कर लेने पर, दसवें महीने में राजा दिलीप ने देखा कि शीघ्र पुत्र को जन्म देनेवाली सुदक्षिणा ऐसी लगती है जैसा कि वर्षा काल के आरम्भ में तुरन्त बरसने वाले मेघों से व्याप्त आकाश हो ॥ १२ ॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

सञ्जीविनी—ततः शच्येन्द्राण्या समा । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति । दशमे मासीत्यर्थः । 'दशमे मासि जायते' इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैरुच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानगैरसूर्यगैरनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं पञ्चभिर्ग्रहैः सूचिता भाग्यसम्पद्यस्य तं पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः । 'शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः । अक्षयमर्थमिव । असूत । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इति धातुरात्मनेपदिषु पठ्यते । तस्माद्धातोः कर्तरि लङ् । अत्रेदमनुसंधेयम्—"अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ॥" इति सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि, स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—'त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम्' इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—'रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेत्' इति । ते स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः, तदुक्तं राजमृगाङ्के—'स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षकेऽर्धं सुहृद्भे पादे द्विड्भेऽल्पं शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किंचित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥" इति । तदिदमाह कविरुच्चसंस्थैरसूर्यगैरिति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—"सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः ॥" इति तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥ १३ ॥

अन्वयः—ततः, शचीसमा, समये "सति" उच्चसंश्रयैः, असूर्यगैः पञ्चभिः ग्रहैः, सूचितभाग्यसम्पदं, पुत्रं त्रिसाधना, शक्तिः, अक्षयम्, अर्थम्, इव असूत ।

वाच्य०—शचीसमया सूचितभाग्यसम्पद् पुत्रः त्रिसाधनया शक्त्याक्षयोऽर्थ इव असूयत ।

व्याख्या—ततः=तदनन्तरं, शच्या=इन्द्राण्या, समा=तुल्या, इति शचीसमा सुदक्षिणेति यावत्, समये=प्रसूतिकाले "सति" दशमे मासीत्यर्थः, उच्चः संश्रयः येषां ते, तैः उच्चसंश्रयैः, उच्चस्थानस्थितैः, सूर्यं गच्छन्तीति सूर्यगास्तैः सूर्यगैः, न सूर्यगैः, असूर्यगैः=अनस्तमितैः, पञ्चभिः=पञ्चसंख्यकैः, ग्रहैः="कैश्चित्" खेटैः, सूचिता=प्रकटिता, भाग्यस्य=भागधेयस्य "दैवं दिष्टं भागधेयम्" इत्यमरः । सम्पत्=सम्पत्तिः, यस्य सः, तम् सूचितभाग्यसम्पदं, पुत्रं=सुतम्, त्रीणि=प्रभावमंत्रोत्साहात्मकानि, साधनानि=उपायाः=उत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना, शक्तिः=प्रभावजादयः, अक्षयं=नाशरहितम्, अर्थं=धनम्, इव=यथा, असूत=सुषुवे ।

समा०—शच्या समा शचीसमा । उच्चः संश्रयः येषां ते उच्चसंश्रयाः, तैः उच्चसंश्रयैः । सूर्यं गच्छन्तीति सूर्यगाः, न सूर्यगाः असूर्यगाः, तैः असूर्यगैः । भाग्यस्य सम्पत् भाग्यसम्पत्, सूचिता भाग्यसम्पत् यस्य सः सूचितभाग्यसम्पद्, तं सूचितभाग्यसम्पदम् । त्रीणि साधनानि यस्याः सा त्रिसाधना । न विद्यते क्षयः यस्य सः अक्षयः, तम् अक्षयम् ।

अभि०—यथा प्रभावमंत्रोत्साहजा शक्तिः राज्ञोऽक्षयं धनमुत्पादयति, एवमेव दिलीपभार्यापि पंचभिरुच्चकैः, अनस्तमितैर्ग्रहैः प्रथममेव सूचित भागधेयं पुत्रं जनयामास ।

हिन्दी—इसके पश्चात् इन्द्राणी के समान तेजवाली महारानी सुदक्षिणाने प्रसव का समय अर्थात् दसवां महीना आने पर, उसी प्रकार वह पुत्र उत्पन्न किया जिसके भाग्यशाली होने की सूचना, उच्चस्थान में बैठे तथा साथ में सूर्य के न होने से फल देने में समर्थ, पाँच ग्रह दे रहे थे, जिस प्रकार राजा तेज, उत्साह और ठीक मन्त्रणारूपी शक्ति से अचल सम्पत्ति पैदा कर लेता है ॥ १३ ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

सञ्जीविनी—तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः । मरुतो वाताः सुखा मनोहरा ववुः । अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन्हविराददे स्वीचकार । इत्थं सर्वं शुभसूचकं बभूव । तथाहि तादृशां रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय । भवतीति शेषः । ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अन्वयः—तत्क्षणं, दिशः, प्रसेदुः, मरुतः, सुखाः, ववुः, अग्निः, प्रदक्षिणार्चिः "सन्" हविः, आददे, 'इत्थं' सर्वं, शुभशंसि, बभूव, हि, तादृशां, भवः, लोकाभ्युदयाय "भवति" ।

वाच्य०—दिग्भिः प्रसेदे, मरुद्भिः सुखैः ववे, अग्निना हविराददे, सर्वेण शुभशंसिना बभूवे, हि तादृशां भवेन लोकाभ्युदयाय भूयते ।

व्याख्या०—तत्क्षणं=तस्मिन् क्षणे, दिशः=काष्ठाः । 'दिशस्तु ककुभः काष्ठाः' इत्यमरः । प्रसेदुः=प्रसन्ना बभूवुः । मरुतः=वायवः, सुखाः=मनोहराः सुखकरा इत्यर्थः, ववुः=वान्ति स्म । अग्निः=वह्निः, दक्षिणं प्रगता इति प्रदक्षिणा, प्रदक्षिणा अर्चिः=ज्वाला यस्य सः प्रदक्षिणार्चिः, "सन्" हविः=हवनीयद्रव्यम्, आददे=स्वीचकार, इत्थमिति शेषः, सर्वम्=अखिलं, शुभं शंसति तच्छीलमिति शुभशंसि=शुभसूचकं, बभूव=आसीत्, हि=यतः, तादृशां=रघुसदृशजनानामित्यर्थः, भवः=उत्पत्तिः जन्म, लोकानां=जनानाम्, अभ्युदयाय=कल्याणाय, भवतीति शेषः ।

समा०—स चासौ क्षणश्च तत्क्षणः तं तत्क्षणम् ("कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया) । दक्षिणं प्रगता प्रदक्षिणा, प्रदक्षिणा अर्चिर्यस्य सः प्रदक्षिणार्चिः । शुभानि शंसितुं शीलमस्येति शुभशंसि । लोकस्य अभ्युदयः लोकाभ्युदयः, तस्मै लोकाभ्युदयाय ।

अभि०—दिलीपपुत्रोत्पत्तिसमये दिशः प्रसन्ना जाताः, वायुः शीतलः सुखकरो जातः, अग्निरपि प्रदक्षिणार्चिः सन् हविराददे। इत्थं सर्वं मंगलकरं जातं, यतः तादृशां महापुरुषाणां जन्म लोकहिताय भवति।

हिन्दी—बालक के जन्मसमय में चारों दिशाएँ निर्मल हो गईं। शीतल मन्द सुगन्ध वायु चलने लगा। अग्नि दक्षिण दिशा को ओर घूमकर हवन की सामग्री ग्रहण करने लगा। इस प्रकार से सभी शकुन अच्छे-अच्छे हो रहे थे। यह उचित भी है, क्योंकि ऐसे महापुरुषों का जन्म संसार के हित के लिये ही होता है॥ १४॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव॥ १५॥

सञ्जीविनी—'अरिष्टं सूतिकागृहम्' इत्यमरः। सूतिकागृहे शय्यां तल्पं परितोऽभितः। 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि' इति द्वितीया। विसारिणा प्रसृतेन। सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः। 'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः। तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयो निशीथदीपाः अर्धरात्रप्रदीपाः। 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः। आलेख्यसमर्पिताश्चित्रार्पिता इव बभूवुः। निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्य-संभावनार्थः॥ १५॥

अन्वयः—अरिष्टशय्यां, परितः, विसारिणा, सुजन्मनः, तस्य, निजेन, तेजसा, सहसा, हतत्विषः, निशीथदीपाः, आलेख्यसमर्पिताः इव, बभूवुः।

वाच्य०—हतत्विड्भिः, निशीथदीपैः, आलेख्यसमर्पितैरिव बभूवे।

व्याख्या०—अरिष्टे = सूतिकागृहे शय्या = खट्वा इति ताम्, अरिष्टशय्यां। परितः = सर्वतः। विसारिणा = प्रसारिणा। सुष्ठु = शोभनं, जन्म = उत्पत्तिर्यस्य स सुजन्मा, तस्य सुजन्मनः, तस्य = सुदक्षिणाबालकस्य, निजेन = स्वकीयेन, तेजसा = भासा, कान्त्येत्यर्थः। सहसा = झटिति। हता = नष्टा, क्षीणा, त्विड् = कान्तिर्येषान्ते हतत्विषः। निशीथे = अर्धरात्रे, दीपाः = प्रदीपाः, इति निशीथदीपाः। आलेख्ये = चित्रे समर्पिताः = लिखिताः, आलेख्य-समर्पिताः, इव = यथा, बभूवुः = जाताः।

समा०—अरिष्टे शय्या अरिष्टशय्या, ताम् आरिष्टशय्याम्। वि (विशेषेण) सरतीति विसारि, तेन विसारिणा। सु (शोभनं) जन्म यस्य सः सुजन्मा, तस्य सुजन्मनः। निशीथे दीपाः निशीथदीपाः। हता त्विट् येषां ते हतत्विषः। आलेख्ये समर्पिताः आलेख्यसमर्पिताः।

अभि०—तत्क्षणोत्पन्नबालकस्य नैसर्गिकेण तेजसा क्षीणकान्तयः सन्तः सूतिकागृहे स्थापिताः दीपा अर्धरात्रेऽपि चित्रलिखिता इव बभूवुः।

हिन्दी—उस भाग्यवान् बालक का स्वाभाविक तेज सौरीगृह में चारों तरफ इतना फैल गया था कि आधी रात के समय में भी घर में रखे दीपों का प्रकाश एकदम क्षीण (मन्द) हो गया और वे ऐसे जान पड़ने लगे मानों चित्र में बने हों॥१५॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥

सञ्जीविनी—भूपतेर्दिलीपस्यामृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम् । 'सरूपसमसंमितः' इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचरायान्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् । किं तत् । शशिप्रभमुज्ज्वलं छत्रम् । उभे चामरे च, छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वाददेयत्वमिति भावः ॥ १६ ॥

अन्वयः—भूपतेः, अमृतसमिताक्षरं, कुमारजन्म, शंसते, शुद्धान्तचराय, जनाय, त्रयम्, एव, अदेयम्, आसीत्, "तत्किं" शशिप्रभं, छत्रम्, उभे, चामरे च।

वाच्य०—त्रयेण एव अदेयेन अभूयत शशिप्रभेण छत्रेण, उभाभ्यां चामराभ्यां च ।

व्याख्या—भुवः=पृथिव्याः, पतिः=स्वामी, तस्य भूपतेः=दिलीपस्य । अमृतेन=पीयूषेण, सम्मितानि=तुल्यानि, अक्षराणि=वर्णा यस्मिन् तत्; अमृतसंमिताक्षरं । कुमारस्य=शिशोः, जन्म=उत्पत्तिः, तत् कुमारजन्म । शंसते=कथयते । शुद्धान्ते=अन्तःपुरे, चरति=गच्छतीति शुद्धान्तचरस्तस्मै शुद्धान्तचराय, जनाय=लोकाय, सेवकायेत्यर्थः । त्रयं=त्रितयम्, एव न देयमिति अदेयं=दानायोग्यम्, आसीत्=बभूव । "तत् किम्" शशिनः=चन्द्रस्य, प्रभा इव प्रभा=कान्तिर्यस्य तत् शशिप्रभम्, छादयन्त्यनेनेति छत्रं=श्वेतातपत्रम् । उभे=द्वे, "शशिप्रभे" चामरे=बालव्यजने, च ।

समा०—शुद्धान्ते चरतीति शुद्धान्तचरः, तस्मै शुद्धान्तचराय । अमृतेन सम्मितानि अक्षराणि यस्मिन् तत् अमृतसम्मिताक्षरम्, तत् अमृतसम्मिताक्षरम् । कुमारस्य जन्म कुमारजन्म, तत् कुमारजन्म । शंसतीति शंसन्, तस्मै शंसते । दातुं योग्यं देयम्, न देयम् अदेयम् । शशः अस्यास्तीति शशी, शशिनः प्रभेव प्रभा यस्य तत् शशिप्रभम् ।

अभि०—राजा दिलीपः पुत्रजन्मसमाचारश्राविणेऽन्तःपुरसंचारिणे हर्षातिरेकेण राजचिह्नं छत्रं चामरे च परित्यज्यान्यत् सर्वं वस्तुजातं दातुं सन्नद्धोऽभूत् ।

हिन्दी—अमृत के समान अक्षरवाले, पुत्रजन्म के समाचार को सुनाने वाले अन्तःपुर के सेवक को राजा दिलीप ने राजचिन्ह छत्र चामर को छोड़कर शेष सभी आभूषण दे डाले, क्योंकि राजा इतने प्रसन्न हुए कि वे उस समय सब कुछ दे देने को तैयार थे ॥ १६ ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद् गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

सञ्जीविनी—निवातो निर्वातप्रदेशः 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः । तत्र यत्पद्मं तद्वत्स्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिबतस्तृष्णया पश्यतो नृपस्य गुरुरुत्कटः प्रहर्षः (कर्ता) इन्दुदर्शनाद् गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव । आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्थातुं न शशाक । अन्तर्न माति स्मेति यावत् । न ह्यल्पाधारेऽधिकं मीयत इति भावः । यद्वा हर्षं आत्मनि स्वस्मिन्विषये न प्रबभूव । आत्मानं नियन्तुं न शशाक । किन्तु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अन्वयः—निवातपद्मस्तिमितेन, चक्षुषा, कान्तं, सुताननं, पिबतः, नृपस्य, गुरुः, प्रहर्षः, इन्दुदर्शनात् "गुरुः" महोदधेः पूरः, इव, आत्मनि, न प्रबभूव।

वाच्य०—गुरुणा प्रहर्षेण गुरुणा महोदधेः पूरेण इव न प्रबभूवे।

व्याख्या—निवाते=वायुरहितप्रदेशे, पद्मं=कमलं, तद्वत् स्तिमितं=निश्चलं, तेन चक्षुषा=नेत्रेण, कान्तं=मनोहरं, सुन्दरं, सुतस्य=पुत्रस्य, आननं=मुखं, पिबतः=अतितृष्णया पश्यतः, नृपस्य=राज्ञो दिलीपस्य। गुरुः=महानित्यर्थः, प्रहर्षः=अतिशयितानन्दः (कर्ता)। इन्दोः=चन्द्रस्य दर्शनम्=अवलोकनं, तस्मात् इन्दुदर्शनात्, गुरुः=महान्, महांश्चासौ उदधिरिति महोदधिस्तस्य महोदधेः=समुद्रस्य, पूरः=जलौघः, इव=यथा। आत्मनि=शरीरे, न=नहि, प्रबभूव=स्थातुं शशाक, अन्तर्न माति स्मेति यावत्।

समा०—निवाते पद्मं निवातपद्मम्, निवातपद्ममिव स्तिमितं निवातपद्मस्तिमितम्, तेन निवातपद्मस्तिमितेन। सुतस्य आननं सुताननम्, तत् सुताननम्। इन्दोः दर्शनम्, इन्दुदर्शनम्, तस्मात् इन्दुदर्शनात्। महांश्चासौ उदधिश्च महोदधिः, तस्य महोदधेः।

भावा०—राजा दिलीपः सुन्दरं स्वपुत्राननमतितृष्णया पश्यन् पूर्णिमायामिन्दुदर्शनात् जलधेः पूर इव अतीवानन्दपरिपूर्णः प्रसन्नचेता बभूव।

हिन्दी—जैसे वायुरहित स्थान में कमल निश्चल हो जाता है वैसे ही एक टक होकर राजा अपने पुत्र का सुन्दर मुख देखने लगे। जैसे चन्द्रमा को देखकर महासागर में ज्वार आ जाता है, वैसे ही पुत्र को देखकर राजा का इतना आनन्द हुआ कि वह उनके हृदय में न समा सका॥ १७॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ॥ १८॥

सञ्जीविनी—स दिलीपसूनुः। तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन। 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः। वसिष्ठेन। तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति भावः। तपोवनादेत्यागत्य। अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कार-विशेषे कृते सति। प्रयुक्तः संस्कारः शाणोल्लेखनादिर्यस्य स तथोक्तः। आकरोद्भवः खनिप्रभवः। "खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्" इत्यमरः। मणिरिव। अधिकं बभौ। वसिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः। अत्र मनुः—"प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते" इति॥ १८॥

अन्वयः—सः, दिलीपसूनुः तपस्विना, पुरोधसा, तपोवनात्, एत्य, अखिले, जातकर्मणि, कृते, "सति" प्रयुक्तसंस्कारः, आकरोद्भवः मणिः इव, अधिकं बभौ।

वाच्य०—तेन दिलीपसूनुना प्रयुक्तसंस्कारेण आकरोद्भवेन मणिनेव बभे।

व्याख्या—सः=शिशुः, दिलीपस्य=राज्ञः, सूनुः=पुत्र इति दिलीपसूनुः। तपोऽस्यास्तीति तपस्वी, तेन तपस्विना=तपश्चरणवता, पुरः=अग्रे, धीयते, इति पुरोधाः, तेन पुरोधसा=पुरोहितेन वसिष्ठेन। तपसः=तपश्चर्यायाः, वनम्=अरण्यं, तस्मात् तपोवनात्,

त्य = आगत्य। अखिले = सम्पूर्णे, जातस्य = उत्पन्नस्य, कर्म = संस्कारस्तस्मिन् जातकर्मणि, कृते = विहिते, "सति" प्रयुक्तः = कृतः, संस्कारः = शाणोल्लेखादिर्यस्य स प्रयुक्तसंस्कारः आकरः = खनिः तस्माद् उद्भवः उत्पत्तिर्यस्य सः, मणिः = रत्नम्, इव = यथा, अधिकम् = अत्यन्तं, बभौ = शुशुभे।

समा०—दिलीपस्य सूनुः दिलीपसूनुः। प्रशस्तं तपः अस्यास्तीति तपस्वी, तेन तपस्विना। तपसः वनं तपोवनम्, तस्मात् तपोवनात्। जातस्य कर्म जातकर्म, तस्मिन् जातकर्मणि। प्रयुक्तः संस्कारः यस्य सः प्रयुक्तसंस्कारः। आकरादुद्भवो यस्य स आकरोद्भवः।

अभि०—शाणोल्लेखादिना सुसंस्कृतो हीरकादिमणिर्यथा शोभते, तथैव, दिलीपस्य पुत्रोऽपि स्वतस्तेजस्वी सन्नपि महर्षिणा वशिष्ठेन जातकर्मसंस्कारे विहिते सति, अतीव शोभामाप।

हिन्दी—परम तपस्वी पुरोहित वसिष्ठजी भी शुभ समाचार पाकर तपोवन से आए और स्वभाव से तेजस्वी उस बालक के जातकर्म आदि संस्कार किये, संस्कार हो जाने पर वह बालक वैसे ही सुशोभित हुआ, जैसे खान से निकालकर खरादा हुआ हीरा हो ॥ १८ ॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम्।
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९ ॥

सञ्जीविनी—सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः। श्रुतिसुखा इत्यर्थः। मङ्गलतूर्यनिस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषितां वेश्यानाम्। 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा' इत्यमरः। प्रमोदनृत्यैर्हर्षनर्तनैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त। किन्तु द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः। पृषोदरादित्वात्साधुः। तेषां पथ्याकाशेऽपि व्यजृम्भन्त। तस्य देवांशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः ॥ १९ ॥

अन्वयः— **सुखश्रवाः, मङ्गलतूर्यनिस्वनाः, वारयोषितां प्रमोदनृत्यैः, सह, मागधीपतेः, सद्मनि, केवलं, न, व्यजृम्भन्त, "किन्तु" दिवौकसां, पथि, अपि, व्यजृम्भन्त।**

वाच्य०—सुखश्रवैः, मंगलतूर्यनिस्वनैः, व्यजृम्भ्यत।

व्याख्या—सुखः = सुखकरः, श्रवः = श्रवणं, येषान्ते सुखश्रवाः। मंगलार्थानि तूर्याणि मंगलतूर्याणि, मंगलतूर्याणां = मांगलिकवाद्यानां, निस्वनाः = ध्वनयः इति मंगलतूर्यनिस्वनाः। वारस्य = समूहस्य, योषितः स्त्रियस्तासां वारयोषितां = वेश्यानां। प्रमोदस्य = हर्षस्य, नृत्यानि = नर्तनानि, तैः प्रमोदनृत्यैः, सह = साकम्। मागध्याः = सुदक्षिणायाः, पतिः = स्वामी दिलीपस्तस्य मागधीपतेः, सद्मनि = गृहे। केवलम् = एकम्, न = नहि, व्यजृम्भन्त। "किन्तु" द्यौरोको येषान्ते दिवौकसः = देवास्तेषां, पथि = मार्गे, आकाशे, अपि व्यजृम्भन्त = ववृधिरे।

समा०—सुखः श्रवः येषां ते सुखश्रवाः। मङ्गलानि च तानि तूर्याणि च मङ्गलतूर्याणि, मङ्गलतूर्याणां निस्वनाः मङ्गलतूर्यनिस्वनाः। प्रमोदस्य नृत्यानि, प्रमोदनृत्यानि, तैः प्रमोदनृत्यैः। मगधस्य राज्ञो अपत्यं स्त्री मागधी, मागध्याः पतिः मागधीपतिः, तस्य मागधीपतेः। द्यौः ओकः येषां ते दिवौकसः, तेषां दिवौकसाम्।

अभि०—राज्ञो दिलीपस्य पुत्रोत्पत्तिमहोत्सवे केवलं राजभवने एव गीतवाद्यादिकं न जातम्, किन्तु तद्बालकस्य देवांशत्वात्, आकाशेऽपि गन्धर्वाः वादित्राणि वादयाञ्चक्रुः, नर्तक्यश्चानन्दातिरेकात् ननृतुः ।

हिन्दी—राजा दिलीप का वह बालक तो संसार का कल्याण करनेवाला था, इस लिये उसके जन्म लेने पर केवल मागधी के पति राजा दिलीप के ही राजमहल में मनोहर वाजे तथा वेश्याओं के नाच-गाने आदि उत्सव नहीं हो रहे थे, किन्तु आकाश में देवताओं के यहाँ भी नाच-गाना हो रहा था ॥ १९ ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

संजीविनी—रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य तस्य दिलीपस्य । अत एव चौराद्यभावात् । संयतो बद्धो न बभूव नाभूत् । किं तेनात आह विसर्जयेदिति । सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः सन् । यं बद्धं विसर्जयेद्विमोचयेत् । किं तु स राजा तदा पितॄणामृणाभिधानाद् बन्धनात्केवलमेकं यथा तथा । स्वयमेव । एक एवेत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधीरिता' इति शाश्वतः । मुमुचे । कर्मकर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे—'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

अन्वयः—रक्षितुः तस्य, संयतः न बभूव, यं, सुतजन्महर्षितः, 'सन्' विसर्जयेत्, सः, पितॄणां ऋणाभिधानात्, बन्धनात्, केवलं, स्वयं, मुमुचे ।

वाच्य०—संयतेन न बभूवे, सुतजन्महर्षितेन यो विसृज्येत, किन्तु तेन तदा स्वयं मुमुचे ।

व्याख्या—रक्षितुः = पालकस्य, तस्य = दिलीपस्य । संयतः = बद्धः कश्चित्, कारागारे इति शेषः । न = नहि, बभूव = आसीत् । सुतस्य = पुत्रस्य, जन्म = उत्पत्तिः, तेन हर्षितः = प्रसन्नस्तुष्टः, "सन्" यं बद्धं, विसर्जयेत् = विमोचयेत् । "किन्तु" सः = राजा दिलीपः । तदा = तस्मिन्नुत्सवे, पितॄणां = परलोकगतानाम्, ऋणम् = पर्युदञ्चनं, अभिधानं = नाम यस्य तत्, ऋणाभिधानं, तस्मात्, ऋणाभिधानात् = बन्धनात् = संयमनात् । केवलम् = एकं, स्वयं = आत्मा, एव मुमुचे = मुक्तः ।

समा०—सुतस्य जन्म सुतजन्म, सुतजन्मना हर्षितः सुतजन्महर्षितः । ऋणमित्यभिधानं यस्य तत् ऋणाभिधानम्, तस्मात् ऋणाभिधानात् ।

अभि०—सम्यक् पालयितुस्तस्य दिलीपस्य राज्ये चौराद्यभावात् कश्चिदपि कारागारे बद्धो नासीत् यं बद्धमस्मिन् काले हर्षेण मोचयेत्, किन्तु तदा पितॄणामृणात् स्वयमेव मुमुचे ।

हिन्दी—राजकुमार का जन्म होने पर बन्दीघरों से कैदी छोड़े जाते हैं, किन्तु राजा दिलीप के राज्य में सुव्यवस्था होने से कोई भी अपराध नहीं करता था, अतः राज्य में कोई कैदी भी नहीं था, जिसे वे पुत्रजन्म की प्रसन्नता में छोड़ते । इसलिये राजा ही पुत्र न होने से पितरोंके ऋण से बँधा था उस बन्धन से मुक्त हो गया ॥ २० ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

संजीविनी—बालकः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तं पारं यायात्। तथा युधि परेषां शत्रूणामन्तं पारं च यायात्। यातुं शक्नुयादित्यर्थः। "शकि लिङ् च" इति शक्यार्थे लिङ्। इति हेतोर्धातोः 'लघिवघिलघि गत्यर्थाः" इति लघिधातोर्गमनाख्यमर्थमर्थवित्त्वादवेक्ष्यालोच्य। आत्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार। "लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च" इत्यप्रत्यये "बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते" इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम्। अत्र शङ्कः—'अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते।' इति ॥ २१ ॥

अन्वयः—अर्थवित्, पार्थिवः, अयम्, अर्भकः, श्रुतस्य अन्तं, यायात्, तथा युधि, परेषाम् "अन्तं" च यायात्, इति, धातोः, गमनार्थम्, अवेक्ष्य, आत्मसंभवं, नाम्ना, रघुं, चकार।

वाच्य०—अर्थविदा पार्थिवेन, अर्भकेण श्रुतस्यान्तो यायेत, आत्मसंभवो नाम्ना रघुः चक्रे।

व्याख्या—अर्थम्=अभिधेयं, वेत्ति जानातीति, अर्थवित्। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः= दिलीपः। अयम्=एषः, अर्भकः=बालकः "पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः" इत्यमरः, श्रुतस्य=शास्त्रस्य, अन्तं=पारं, यायात्=गच्छेत्, तथा=तेन प्रकारेण, युधि= संग्रामे। परेषां=शत्रूणाम्, अन्तं=नाशं च यायात्=गच्छेत्, इति=हेतोः। धातोः=लघि-धातोः गमनमेवार्थः गमनार्थस्तं गमनार्थं=यानाभिधेयम्, अवेक्ष्य=विचार्य। आत्मनः= स्वस्मात्, सम्भवः=उत्पत्तिर्यस्य सः तमात्मसंभवं, तनयं=पुत्रं, "आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः" इत्यमरः। नाम्ना=अभिधानेन, रघुं=रघुनामानं, चकार=कृतवान्।

समा०—अर्थं वेत्तीति अर्थवित्। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः। गमनस्य अर्थः गमनार्थः तं गमनार्थम्। लङ्घते इति रघुः। आत्मनः सम्भवो यस्य स आत्मसम्भवः, तमात्मसम्भवम्।

अभि०—अर्थज्ञो राजा दिलीपः अयं बालकः श्रुतस्य पारं गमिष्यति तथा शत्रूणां विनाशको भविष्यतीति विचार्य लंघते इति रघुरिति अन्वर्थं नाम चकार।

हिन्दी—शब्दार्थ को जाननेवाले राजा दिलीप ने यह बालक सम्पूर्ण शास्त्रों में पारंगत होगा तथा शत्रुओं का युद्ध में नाश करेगा, अत एव 'लघि' धातु का गति अर्थ समझकर रघु नाम रक्खा ॥ २१ ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसम्पदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

सञ्जीविनी—स रघुः समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दिलीपस्य प्रयत्नाच्छुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः। हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेः। "भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः" इत्यमरः। अनुप्रवेशाद् बालचन्द्रमा इव। दिने दिने प्रतिदिनम्। "नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्-

चनम् । वृद्धिं पुपोष । अत्र वराहसंहितावचनम् "सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः" ॥ २२ ॥

अन्वयः—सः, समग्रसम्पदः, पितुः प्रयत्नात्, शुभैः, शरीरावयवैः, हरिदश्वदीधितेः, अनुप्रवेशात्, बालचन्द्रमा, इव, दिने, दिने वृद्धिं पुपोष ।

वाच्य—तेन बालचन्द्रमसेव दिने दिने वृद्धिः पुपुषे ।

व्याख्या—सः = रघुः । समग्रा = सम्पूर्णा सम्पत् = समृद्धिः यस्य सः, तस्य समग्रसम्पदः पितुः = जनकस्य, प्रयत्नात् = प्रयासात् । शुभैः = मनोहरैः, शरीरस्य = देहस्य, अवयवाः = हस्तपादादयः, तैः शरीरावयवैः । हरितः = हरिद्वर्णाः, अश्वाः = तुरंगाः यस्य सः, तस्य दीधितिः = किरणस्तस्याः हरिदश्वदीधितेः = सूर्यकिरणस्येत्यर्थः । अनुप्रवेशात् = अन्तःप्रवेशात्, बालश्चासौ चन्द्रमा बालचन्द्रमाः प्रतिपच्चन्द्रः, इव = यथा, दिने दिने = प्रतिदिनं, वृद्धिं = वर्धनं, पुपोष = पोषमकरोत् ।

समा०—समग्रा सम्पद् यस्य सः समग्रसम्पद्, तस्य समग्रसम्पदः । शरीरस्य अवयवाः शरीरावयवाः, तैः शरीरावयवैः । हरितः अश्वाः यस्य सः हरिदश्वः, हरिदश्वस्य दीधितिः हरिदश्वदीधितिः, तस्याः हरिदश्वदीधितेः । बालश्चासौ चन्द्रमाश्च बालचन्द्रमाः ।

अभि०—यथा सूर्यकिरणस्यानुप्रवेशात् प्रतिपच्चन्द्र एकैकया कलया प्रतिदिनं प्रवृद्धो भवति तथैव स्वपितुः प्रयत्नेन कुमारो रघुरपि प्रतिदिनं पुष्टिं प्राप्तवान् ।

हिन्दी—जैसे शुक्लपक्ष में प्रतिपद् का चन्द्रमा सूर्य की किरणें पाकर प्रतिदिन बढ़ने लगता है वैसे ही सम्पत्तिशाली पिता के प्रयत्न से कुमार रघु के अंग-प्रत्यंग भी प्रतिदिन बढ़ने लगे ॥ २२ ॥

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

सञ्जीविनी—उमावृषाङ्कौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्तिकेयेन । 'कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । शचीपुरंदरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः तथा तत्समौ ताभ्यामुमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च समौ समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधी प्राग्व्याख्याता ॥ २३ ॥

अन्वयः—उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा 'ननन्दतुः' शचीपुरन्दरौ जयन्तेन यथा "ननन्दतुः" तथा तत्समौ, सा मागधी, नृपः, च तत्सदृशेन, सुतेन ननन्दतुः ।

वाच्य०—उमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरन्दराभ्यां ननन्दे, तत्समानाभ्यां तया मागध्या नृपेण च ननन्दे ।

व्याख्या—उमा = पार्वती च, वृषः अङ्को यस्यासौ वृषाङ्कः = शिवश्चेति, उमावृषाङ्कौ । शरेषु जन्म यस्यासौ शरजन्मा, तेन शरजन्मना = कार्तिकेयेन । यथा = येन प्रकारेण ननन्दतुः ।

शची=इन्द्राणी च, पुरन्दरः=शक्रश्चेति शचीपुरन्दरौ, जयन्तेन=तदाख्येन पुत्रेण, "यथा ननन्दतुः" तथा=तेन प्रकारेण तौ=उमावृषाङ्कौ च, तौ=शचीपुरन्दरौ चेति ते, तैः समौ=तुल्यौ, इति तत्समौ। सा=पूर्वोक्ता, मागधी=सुदक्षिणा, नृपः=राजा दिलीपः च। ताभ्यां=कुमारजयन्ताभ्यां, सदृशः=तुल्यस्तेन, सुतेन=पुत्रेण, ननन्दतुः=अनन्दताम्।

समा०—वृषः अङ्को यस्य सः वृषाङ्कः, उमा च वृषाङ्कश्च उमावृषाङ्कौ। शरेभ्यो जन्म यस्य सः शरजन्मा तेन शरजन्मना। पुरः दारयतीति पुरन्दरः, शची च पुरन्दरश्च शचीपुरन्दरौ। तैः (उमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरन्दराभ्यां च) समौ तत्समौ। ताभ्यां (शरजन्मजयन्ताभ्यां) सदृशः तत्सदृशः, तेन तत्सदृशेन। मगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी।

अभि०—यथा कार्तिकेयं पुत्रं प्राप्य पार्वतीपरमेश्वरौ, यथा च जयन्तं लब्ध्वा शचीपुरन्दरौ आनन्दं प्रापतुः तथैव षडाननजयन्त तुल्येन स्वपुत्रेण रघुणा सुदक्षिणादिलीपावपि परमानन्दं प्रापतुः।

हिन्दी—जिस प्रकार कार्तिकेय जैसे प्रतापी पुत्र पाकर भगवान शङ्कर व पार्वती को प्रसन्नता हुई थी और जयन्त जैसे प्रभावशाली पुत्र को प्राप्त कर इन्द्र और इन्द्राणी को प्रसन्नता हुई थी, वैसे ही पार्वती-महेश्वर तथा शची-इन्द्र के समान सुदक्षिणा-दिलीप भी कार्तिकेय-जयन्त के समान तेजस्वी पुत्र को पाकर अतीव प्रसन्न हुए॥ २३॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम्।
विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत॥ २४॥

संजीविनी—रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ। "पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषः। तयोरिव तयोर्दम्पत्योर्भावबन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम बभूव तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा। 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः। सुतेन विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत ववृधे। कर्मकर्तरि लिट्। अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः। यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते। अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत। प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः॥२४॥

अन्वयः—रथाङ्गनाम्नोः, इव, तयोः भावबन्धनम्, परस्पराश्रयं, यत्, प्रेम बभूव, तत्, एकसुतेन विभक्तमपि, परस्परस्य, उपरि पर्यचीयत।

वाच्य०—भावबन्धनेन परस्पराश्रयेण येन प्रेम्णा बभूवे तेन ववृधे।

व्याख्या—रथस्याङ्गं रथाङ्गं=चक्रं नाम यस्य स रथाङ्गनामा, रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा चेति रथाङ्गनामानौ, तयोः रथाङ्गनाम्नोः=चक्रवाकयोः। इव=यथा। तयोः=सुदक्षिणादिलीपयोः। भावस्य=हृदयस्य बन्धनम्=आकर्षकमिति भावबन्धनं, परस्परम्=अन्योन्यम्, आश्रयः=विषयः, यस्य तत्=पूर्वोक्तं प्रेम एकश्चासौ सुतस्तेन एकसुतेन=केवलपुत्रेण विभक्तम्=कृतविभागम्, अपि परस्परस्य=अन्योन्यस्य, उपरि=विषये, पर्यचीयत=ववृधे, वृद्धिं प्रापेत्यर्थः।

समा०—रथस्य अङ्गं (चक्रं) रथाङ्गम् , रथाङ्गस्य नाम यस्य स रथाङ्गनामा (स्त्री च रथाङ्गनाम्नी) । रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ, तयोः रथाङ्गनाम्नोः । सा च स च तौ, तयोः—तयोः । भावस्य बन्धनं भावबन्धनम् , परस्परमाश्रयः यस्य तत् परस्पराश्रयम् । एकश्चासौ सुतश्च एकसुतः तेन एकसुतेन ।

अभि०—चक्रवाकयोरिव सुदक्षिणादिलीपयोः यल्लोकोत्तरं प्रेम आसीत् तत् एकसुतेन रघुणा विभक्तमपि परस्परं वृद्धिमेव गतम् ।

हिन्दी—सुदक्षिणा और दिलीप में चकवा और चकवी के समान गाढ़ा प्रेम था वह प्रेम एकमात्र पुत्र रघु पर बँट जाने पर भी परस्पर के प्रेम में कमी न ला सका प्रत्युत और बढ़ता ही गया ॥२४॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

सञ्जीविनी—सोऽर्भकः शिशुः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । धात्र्योपमात्रा । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः । प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच । तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोऽभूच्च इति यत्तेन पितुर्मुदं ततान ॥२५॥

अन्वयः—सः, अर्भकः, धात्र्या, प्रथमोदितं, वचः, उवाच, तदीयाम् अंगुलिम्, अवलम्ब्य, ययौ, च, प्रणिपातशिक्षया, नम्रः, अभूत्, च, तेन पितुः, मुदं ततान ।

वाच्य०—तेनार्भकेण ऊचे, यये च । नम्रेण अभावि, मुत् तेने ।

व्याख्या—सः=पूर्वोक्तः, अर्भकः=शिशुः । धात्र्या=उपमात्रा, प्रथमं=पूर्वम् , उदितं=तत् प्रथमोदितं वचः=वाक्यम् , उवाच=उक्तवान् । तस्याः=धात्र्याः, इयमिति तदीया, तां तदीयाम् , अङ्गुलिं=करशाखाम् , अवलम्ब्य=गृहीत्वा, ययौ=जगाम, च । प्रणिपातस्य=नमस्कारस्य, शिक्षा=उपदेशस्तया प्रणिपातशिक्षया, नम्रः=विनीतः, अभूत्= बभूव, च । "इति यत्" तेन, पितुः=जनकस्य, मुदं=हर्षं, ततान=अतनोत् , विस्तारितवानित्यर्थः ।

समा०—प्रथमम् उदितं प्रथमोदितम् , तत् प्रथमोदितम् । तस्या इयं तदीया, तां तदीयाम् । प्रणिपातस्य शिक्षा प्रणिपातशिक्षा, तया प्रणिपातशिक्षया ।

अभि०—सः कुमारः, धात्र्या प्रथमं कथितं वचनं कथयामास तस्या अंगुलिं गृहीत्वा चचाल प्रणिपातोपदेशेन नम्रोऽभूत् , तेन दिलीपोऽतीव प्रसन्नो बभूव ।

हिन्दी—कुमार रघु धाय की सिखाई बातों को अपनी तोतली बोली में बोलने लगा, और उसकी अँगुली पकड़कर चलने लगा और सिर झुकाकर बड़ों को प्रणाम करना भी सीख गया, इन सब बातों को देखकर राजा दिलीप बड़े प्रसन्न होते थे ॥ २५ ॥

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि।
उपान्तसम्मीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

संजीविनी—शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वगिन्द्रियेऽमृतं निषिञ्चन्तं वर्षन्तमिव तं पुत्रमङ्कमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः सन् नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ। रसः स्वादः ॥ २६ ॥

अन्वयः—शरीरयोगजैः, सुखैः, त्वचि, अमृतम् निषिञ्चन्तम्, इव, तम् अङ्कम् आरोप्य, उपान्तसंमीलितलोचनः, "सन्" नृपः, चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां, ययौ।

वाच्य०—उपान्तसंमीलितलोचनेन "सता" नृपेण चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञता यये।

व्याख्या—शरीरस्य = देहस्य, योगः = सम्बन्धः स्पर्श इत्यर्थः, इति शरीरयोगस्तस्मात्, जातानि = उत्पन्नानि तैः शरीरयोगजैः, सुखैः = आनन्दैः। त्वचि = त्वगिन्द्रिये, अमृतं = सुधां, निषिञ्चन्तं = वर्षन्तम्। इव = यथा। तं = पुत्रम्, अङ्कं = क्रोडम्, उत्सङ्गमित्यर्थः। आरोप्य = संस्थाप्य। उपान्तयोः = प्रान्तभागयोः, सम्मीलिते = निमीलिते, लोचने = नयने येन स उपान्तसम्मीलितलोचनः, 'सन्' नृपः = राजा दिलीपः। चिरात् = बहुकालात् सुतस्य = पुत्रस्य स्पर्शः = आलिंगनमिति सुतस्पर्शः, तस्य रसः = स्वादस्तं जानाति = वेत्तीति सुतस्पर्शरसज्ञः, तस्य भावस्तत्ता, तां सुतस्पर्शरसज्ञतां, ययौ = प्राप्तः।

समा०—शरीरस्य योगः शरीरयोगः, शरीरयोगाज्जातानि शरीरयोगजानि, तैः शरीरयोगजैः। उपान्तयोः सम्मीलिते लोचने यस्य स उपान्तसम्मीलितलोचनः। नॄन् पातीति नृपः। सुतस्य स्पर्शः सुतस्पर्शः, सुतस्पर्शस्य रसः सुतस्पर्शरसः, सुतस्पर्शरसं जानातीति सुतस्पर्शरसज्ञः, सुतस्पर्शरसज्ञस्य भावः सुतस्पर्शरसज्ञता, तां सुतस्पर्शरसज्ञताम्।

अभि०—पुत्रस्य रघोः शरीरस्पर्शजन्यैः सुखैः निमीलितनेत्रः सन् राजा दिलीपः पुत्रस्पर्शरसज्ञतावाश्चिरादनुभवं चकार।

हिन्दी—शरीरस्पर्श से उत्पन्न सुखों के द्वारा मानो अमृत की वर्षा करने वाले रघु को गोद में बैठाकर आँखें बन्द किये हुए राजा दिलीप बहुत देर से पुत्रस्पर्श का आनन्द लेते थे। अर्थात् पुत्रस्पर्शानन्द से जड़ से हो जाते थे ॥ २६ ॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम्।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

संजीविनी-स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मनोत्कृष्टजन्मनाऽनेन रघुणाऽन्वयं वंशम्। प्रजानां पतिर्ब्रह्मा। गुणाः सत्त्वादयः तेष्वग्र्येण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाग्र्यवर्ती तेन स्वस्य मूर्तिभेदेनावतारविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गं सृष्टिमिव स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तममंस्त मन्यतेस्म। मन्यतेरनुदात्तत्वाद्दिटप्रतिषेधः। अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतत्र योज्यानि। तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः। "गुणोऽप्रधाने रूपादौ

मौर्व्यां मूदे वृकोदरे । स्तम्भे सत्त्वादिसन्ध्यादिविद्यादिहरितादिषु ॥" इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—स्थितेः, अभेत्ता, परार्ध्यजन्मना, अनेन, अन्वयं, प्रजानां, पतिः, गुणाग्र्यवर्तिना, स्वमूर्तिभेदेन, आत्मनः, सर्गम्, इव, स्थितिमन्तम्, अमंस्त ।

वाच्य०—स्थितेरभेत्त्रा, अनेनान्वयः, प्रजानां पत्या आत्मनः सर्ग इव, स्थितिमान् अमानि ।

व्याख्या—स्थितेः = मर्यादायाः, अभेत्ता = पालकः, दिलीपः । परार्ध्यम् = उत्कृष्टं, जन्म = जननं यस्य स तेन परार्ध्यजन्मना, अनेन = रघुणा । अन्वयं = कुलं, प्रजानां = जनानां, पतिः = प्रभुः = विधाता । गुणेषु = सत्त्वादिषु, अग्र्येण = मुख्येन = सत्त्वगुणेन वर्तते = व्याप्रियत इति गुणाग्र्यवर्ती, तेन गुणाग्र्यवर्तिना । स्वस्य = ब्रह्मणः, मूर्तिः = स्वरूपं तस्या भेदः = अवतारविशेषस्तेन स्वमूर्तिभेदेन विष्णुनेत्यर्थः । आत्मनः = स्वस्य सर्गं = सृष्टिम् । इव = यथा, स्थितिमन्तं = प्रतिष्ठावन्तम् , अमंस्त = मेने ।

समा०—न भेत्ता अभेत्ता । परार्ध्यं जन्म यस्य सः परार्ध्यजन्मा, तेन परार्ध्यजन्मना । गुणेषु अग्र्यं गुणाग्र्यं, गुणाग्र्येण वर्तते इति गुणाग्र्यवर्ती, तेन गुणाग्र्यवर्तिना । स्थितिः यस्यास्तीति स्थितिमान् , तं स्थितिमन्तम् ।

अभि०—यथा ब्रह्मा स्वस्यावतारभेदेन सत्त्ववता विष्णुरूपेण सृष्टिं स्थितिमतीं मन्यते स्म तथैव राजा दिलीपोऽपि स्वराज्यं स्थितिमदभिलषन् सन् स्वरूपभेदेन रघुणा निजवंशं प्रतिष्ठावन्तं मेने ।

हिन्दी—जिस प्रकार प्रजापति ब्रह्मा ने अपने सत्त्वगुण वाले अंश से विष्णु का अवतार होने पर अपनी सृष्टि को स्थितिवाली (अमर) समझ लिया वैसे ही मर्यादा पालक राजा दिलीप ने भी जान लिया कि उत्कृष्ट जन्म वाले रघु से सूर्यवंश सदा व्यवस्थित चलता रहेगा ॥ २७ ॥

स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

संजीविनी—'चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥' इति मनुस्मरणात्तृतीये वर्षे वृत्तचूलो निष्पन्नचूडाकर्मा सन् डलयोरभेदः । स रघुः । 'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत्' इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैश्चञ्चलशिखण्डकैः । "बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः" इति हलायुधः । सवयोभिः स्निग्धैः 'वयस्यः स्निग्धः' इत्यमरः । अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् । लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकाया यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधेनोपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजातम् । नद्याः मुखं द्वारम् । 'मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः' इति यादवः । तेन कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिव । आविशत्प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

अन्वयः—वृत्तचूलः, "सन्" सः, चलकाकपक्षकैः, सवयोभिः, अमात्यपुत्रैः, अन्वितः, "सन्" लिपेः, यथावद्, ग्रहणेन, वाङ्मयं, नदीमुखेन, समुद्रम्, इव, आविशत्।

वाच्य०—वृत्तचूलेन तेनान्वितेन सता समुद्र इव वाङ्मयम्, आविश्यत।

व्याख्या—वृत्ता=निष्पन्ना, चूला=चूडाकर्म यस्य स वृत्तचूलः "सन्" सः=रघुः, चलाः=चञ्चलाः, काकपक्षकाः=शिखण्डका येषान्ते, तैः चलकाकपक्षकैः, समानं=तुल्यं, वयः=अवस्था येषान्ते, तैः सवयोभिः, स्निग्धैरित्यर्थः। अमात्यानां=मन्त्रिणां, पुत्राः=सुता इति, अमात्यपुत्रास्तैः अमात्यपुत्रैः, अन्वितः=सहितः, "सन्"। लिपेः=वर्णमालायाः यथावद्=सम्यक्तया। ग्रहणेन=बोधेन ज्ञानेनेत्यर्थः। वाङ्मयं=शब्दजातं शास्त्रमित्यर्थः, नद्याः=सरितः, मुखं=द्वारं, तेन नदीमुखेन "मकरादिरिति शेषः" समुद्रं=सागरम्, इव=यथा, आविशत्=प्रविवेश, मकरादिः समुद्रं प्रविष्टः, रघुः शास्त्रं ज्ञातवानित्यर्थः।

समा०—वृत्ता चूला यस्य सः वृत्तचूलः। चलाः काकपक्षाः येषां ते चलकाकपक्षकाः, तैः चलकाकपक्षकैः। समानं वयः येषां ते सवयसः, तैः सवयोभिः। अमा 'सह समीपे वा' भवन्तीति अमात्याः, अमात्यानां पुत्राः अमात्यपुत्राः, तैः अमात्यपुत्रैः। प्रचुरा वाक् वाङ्मयं, तत् वाङ्मयम्। नद्याः मुखं नदीमुखम्, तेन नदीमुखेन।

अभि०—यथा मकरादिः नदीद्वारेण महासागरं प्रविशति एवं निष्पन्नचूडाकर्मा रघुरपि स्निग्धैर्मन्त्रिपुत्रैः सह लिपिशिक्षणेन समस्तवाङ्मयं ज्ञातवानिति भावः।

हिन्दी—मुण्डन संस्कार हो जाने पर रघु ने चञ्चल शिखावाले समान अवस्थावाले मन्त्रिपुत्रों के साथ अच्छी प्रकार से वर्णमाला सीख ली, फिर उसी प्रकार समस्त साहित्य में प्रवेश कर लिया जिस प्रकार मकर नदी के द्वारा महासागर में घुस जाता है ॥ २८ ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम्।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

सञ्जीविनी—"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्। गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः॥" इति मनुस्मरणादथ गर्भैकादशेऽब्दे विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विपश्चितो विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः। ते गुरवोऽत्रास्मिन् रघावबन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः। तथा हि क्रिया शिक्षा 'क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु' इति यादवः। वस्तुनि पात्रभूत उपहिता प्रयुक्ता सती प्रसीदति फलति। 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्' इति कौटिल्यः॥२९॥

अन्वयः—अथ, विधिवत्, उपनीतं, गुरुप्रियम्, एनं, विपश्चितः, गुरवः विनिन्युः, ते, अत्र, अवन्ध्ययत्नाः, च, बभूवुः, हि, क्रिया, वस्तूपहिता प्रसीदति।

वाच्य०—उपनीतः गुरुप्रियः एष विपश्चिद्भिर्गुरुभिर्विनिन्ये, तैरवन्ध्ययत्नैश्च बभूवे, हि क्रियया वस्तूपहितया प्रसद्यते।

व्याख्या—अथ=अनन्तरं। विधिमर्हतीति विधिवद्=विधिपूर्वकम्, उपनीतं=कृतयज्ञो-

पवीतसंस्कारम् । गुरूणां=शिक्षकाणां प्रियः=प्रीतिकरस्तं गुरुप्रियं, एनं=रघुं । विपश्चितः=विद्वांसः, गुरवः शिक्षकाः । विनिन्युः=शिक्षितवन्तः । ते=गुरवः । अत्र=रघुविषये । अवन्ध्यः=सफलः, यत्नः=प्रयासः, येषां ते अवन्ध्ययत्नाः । बभूवुः=जाताः । हि=यतः, क्रिया=शिक्षा, वस्तुनि=सत्पात्रे, उपहिता=प्रयुक्ता, प्रसीदति=फलति ।

समा०—गुरूणां प्रियः गुरुप्रियः, तं गुरुप्रियम् । न वन्ध्यः अवन्ध्यः, अवन्ध्यः यत्नः येषां ते अवन्ध्ययत्नाः । वस्तुनि उपहिता वस्तूपाहिता ।

अभि०—कृतयज्ञोपवीतसंस्कारं रघुं विद्वांसो गुरवः शिक्षितवन्तः, ते च गुरवः सत्पात्रं रघुमध्याप्य सफलप्रयत्नाः सञ्जाताः ।

हिन्दी—विधिपूर्वक यज्ञोपवीत संस्कार हो जाने पर विद्वान् गुरुओं ने रघु को पढ़ाया, और वे गुरुजन रघु के विषय में सर्वथा सफल प्रयत्नवाले हुए, उचित ही है कि सत्पात्र को प्रदान की गई शिक्षा विशेष फलवती होती है ॥२९॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

सञ्जीविनी—अत्र कामन्दकः—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः' इति । 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः' इति च । उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैर्धियो गुणैः । चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्युत्तरपदसमासः । चतस्रो विद्याः । हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः । पवनातिपातिभिर्हरिद्भिर्निजाश्वैः । 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः' इति विश्वः । चतस्रो दिश इव क्रमात्ततार । चतुरर्णवोपमेयत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

अन्वयः—उदारधीः, सः, समग्रैः, धियः, गुणैः, चतुरर्णवोपमाः, चतस्रः, विद्याः, हरिताम्, ईश्वरः, पवनातिपातिभिः, हरिद्भिः, 'चतस्रः' दिशः इव क्रमात् ततार ।

वाच्य०—उदारधिया तेनेश्वरेणेव क्रमात् तेरिरे ।

व्याख्या—उदारा=उत्कृष्टा, धीः=बुद्धिर्यस्यासौ उदारधीः, सः=रघुः । समग्रैः=सम्पूर्णैः, धियः=बुद्धेः, गुणैः=शुश्रूषाश्रवणादिभिः । चत्वारः=चतुःसंख्यकाः अर्णवाः=समुद्राः, उपमा=तुलना यासां तास्चतुरर्णवोपमास्तास्तथोक्ताः । चतस्रः=चतुःसंख्यकाः, विद्याः=आन्वीक्षिक्यादीः । हरितां=काष्ठानां दिशामित्यर्थः, ईश्वरः=प्रभुः सूर्यः । पवनमतिक्रम्य पतितुं शीलं येषान्ते पवनातिपातिनस्तैः पवनातिपातिभिः=अनिलाधिकवेगशीलैः, हरिद्भिः=निजाश्वैः । 'चतस्रः' दिशः=आशाः, इव=यथा, क्रमात्=क्रमेण, ततार=उत्तीर्णः । चतस्रो विद्या अध्यधीतवान् ।

समा०—उदारा धीर्यस्य स उदारधीः । चत्वारः अर्णवाः उपमा यासां ताः चतुरर्णवोपमाः, ताः चतुरर्णवोपमाः । पवनमतिक्रम्य पतितुं शीलं येषां ते पवनातिपातिनः, तैः पवनातिपातिभिः ।

अभि०—कुशाग्रबुद्धिः शुश्रूषादिबुद्धिगुणैः क्रमेण आन्वीक्षिक्यादीः सर्वा अपि विद्या अधीतवान् ।

हिन्दी—कुशाग्रबुद्धि रघु ने सम्पूर्ण सेवा आदि बुद्धि के गुणों से चार समुद्रों के समान (आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता, दण्डनीति) इन चारों विद्याओं को वैसे ही पार कर लिया अर्थात् पढ़ लिया जैसे सूर्य भगवान् अपने सरपट दौड़नेवाले घोड़ों से चारों दिशाओं को थोड़े समय में पार कर लेते हैं ॥३०॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

सञ्जीविनी—स रघुः । 'कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥' इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुरुसंबन्धिनीम् । 'रुरुर्महाकृष्णसारः' इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत्समन्त्रकमस्त्रमाग्नेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादशिक्षताभ्यस्तवान् । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति—नेति । तद्गुरुर्दिलीप एकोऽद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथ्वीश्वर एव नाभूत् किंतु क्षितौ स दिलीप एको धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—सः मेध्यां, रौरवीं, त्वचं, परिधाय मन्त्रवत्, अस्त्रं, पितुः एव, अशिक्षत, तद् गुरुः, एकपार्थिवः केवलं, न अभूत् 'किन्तु' क्षितौ सः, एकधनुर्धरः, अपि, 'अभूत्' ।

वाच्य०—तेनाशिक्ष्यत, तदगुरुणैकपार्थिवेन न अभावि, किन्तु एकधनुर्धरेणाप्यभावि ।

व्याख्या—सः = रघुः । मेध्यां = पवित्रां = शुद्धां । रुरोरियं रौरवी, तां रौरवीं = रुरुमृगसम्बन्धिनीं, त्वचं = चर्म, परिधाय = वसित्वा, परिधानं कृत्वेत्यर्थः । मंत्रोऽस्यास्तीति मंत्रवत् = समंत्रकम्, अस्त्रम् = आग्नेयादिकं । पितुः = जनकात् दिलीपात् एव, अशिक्षत = शिक्षितवान् । अस्त्रविद्यां गृहीतवानित्यर्थः । तस्य = रघुः, गुरुः = पिता । एकः = अद्वितीयश्चासौ पार्थिवः = पृथिवीश्वरः इति एकपार्थिवः, एव = केवलम् एकमात्रमित्यर्थः, न = नहि अभूत् = आसीत् । 'किन्तु' क्षितौ = पृथिव्याम् एकश्चासौ धनुर्धरः इति एकधनुर्धरः = अद्वितीय चापधरोऽपि, अभूत् = बभूव ।

समा०—रुरोः इयं रौरवी तां रौरवीम् । मन्त्रः अस्यास्तीति मन्त्रवत् , तत् मन्त्रवत् (अस्त्रविशेषणं द्वि०) । तस्य गुरुः तद्गुरुः । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः, एकश्चासौ पार्थिवश्च एकपार्थिवः । धरतीति धरः, धनुषः धरः धनुर्धरः, एकश्चासौ धनुर्धरश्च एकधनुर्धरः ।

अभि०—रघुः स्वजनकादेव सम्पूर्णां समंत्रकामाग्नेयाद्यस्त्रविद्यां शिक्षितवान् । यतस्तत्पिता दिलीपः च केवलं सम्राडेव न पृथिव्यामद्वितीयधनुर्वेदपण्डितोऽप्यासीत् ।

हिन्दी—उस रघु ने शुद्ध रुरु नामक काले मृग की छाल को पहनकर अपने पिता से ही मन्त्र सहित अस्त्रविद्या को सीख लिया, क्योंकि दिलीप केवल चक्रवर्ती राजा ही नहीं था, किन्तु वह संसार में धनुर्विद्या का अद्वितीय पण्डित भी था ॥ ३१ ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

संजीविनी—रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सन् । महानुक्षा महोक्षा महर्षभः । 'अचतुरविचतुर' इत्यादिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् । तस्य भावस्तत्ता । स्पृशन्गच्छन्वत्सतरो दम्य इव । 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्व्रजन्कलभः करिपोत इव । गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥ ३२ ॥

अन्वयः—रघुः, क्रमात्, यौवनभिन्नशैशवः 'सन्' महोक्षतां स्पृशन् वत्सतरः, इव, द्विपेन्द्रभावं, श्रयन्, कलभः इव, गम्भीर्यमनोहरं, वपुः, पुपोष ।

वाच्य०—रघुणा, यौवनभिन्नशैशवेन 'सता' स्पृशता वत्सतरेणेव, श्रयता कलभेनेव वपुः पुपुषे ।

व्याख्या—रघुः = दिलीपसूनुः क्रमात् = क्रमेण । यूनोर्भावः यौवनं, यौवनेन = तारुण्येन, भिन्नं = निवारितं, शैशवं = शिशोर्भावः बाल्यं यस्य स यौवनभिन्नशैशवः 'सन्' । महांश्चासौ उक्षा चेति महोक्षास्तस्य भावः महोक्षता, तां महोक्षतां = महावृषभतां, स्पृशन् = गच्छन् । अतिशयेन वत्स इति वत्सतरः = दम्यः, इव = यथा । द्विपानां = गजानामिन्द्रः = स्वामी इति द्विपेन्द्रः, द्विपेन्द्रस्य भावस्तं द्विपेन्द्रभावं = महागजत्वं । श्रयन् = व्रजन् । कलभः = करिपोतः । इव = यथा । गम्भीरस्य भावः गाम्भीर्यं, गाम्भीर्येण = गभीरत्वेन, मनोहरं = सुन्दरमिति गाम्भीर्यमनोहरं । वपुः = शरीरं पुपोष = पुष्णाति स्म ।

समा०—यूनः भावः यौवनं, शिशोर्भावः शैशवं, यौवनेन भिन्नं शैशवं यस्य सः यौवनभिन्नशैशवः । महांश्चासौ उक्षा च महोक्षः, महोक्षस्य भावः महोक्षता, तां महोक्षताम् । द्विपानामिन्द्रः द्विपेन्द्रः, द्विपेन्द्रस्य भावः द्विपेन्द्रभावः, तं द्विपेन्द्रभावम् । गम्भीरस्य भावः गाम्भीर्यम्, गाम्भीर्येण मनोहरं गाम्भीर्यमनोहरम्, तद् गाम्भीर्यं मनोहरम् ।

अभि०—यथा वत्सतरो महावृषभो भवति यथा कलभः गजत्वं प्राप्नोति एवं क्रमशः प्राप्तयौवनः स रघुरपि गम्भीर्येण सुन्दरं वपुः पुष्णाति स्म ।

हिन्दी—जिस प्रकार गौ का बच्चा बड़ा होकर साँड हो जाता है और हाथी का बच्चा बढ़कर गजराज हो जाता है उसी प्रकार जब रघु ने भी बचपन बिताकर युवावस्था में प्रवेश किया तब उसका शरीर गम्भीरता से और भी सुन्दर तथा परिपुष्ट होकर खिल उठा ॥ ३२ ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद् गुरुः ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥ ३३ ॥

संजीविनी—'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ॥ पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु ।' इति केशवः । गावो लोमानि केशा दीयन्ते लूयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं

कर्मोच्यते। तदुक्तं मनुना—'केशान्तःषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वश्यस्य द्व्यधिके ततः॥' इति। अथ गुरुः पिता। 'गुरुर्गीष्पतिपित्रादौ' इत्यमरः। अस्य गोदान-विधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत्। कृतवानित्यर्थः। अथ नरेन्द्रकन्यास्तं रघुम्। दक्षस्य सुता रोहिण्यादयस्तमोनुदं चन्द्रमिव। 'तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्का' इति विश्वः। सत्पतिमवाप्याबभुः। रघुरपि तमोनुत्। अत्र मनुः—'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत्' इति॥ ३३॥

अन्वयः—अथ, गुरुः अस्य, गोदानविधेः, अनन्तरं, विवाहदीक्षां, निरवर्तयत्, नरेन्द्रकन्याः, तं, दक्षसुताः तमोनुदम् इव, सत्पतिम्, अवाप्य, आबभुः।

वाच्य०—अथ गुरुणा विवाहदीक्षा निरवर्त्यत, नरेन्द्रकन्याभिः दक्षसुताभिरिव आबभे।

व्याख्या—अथ=यौवनप्रवेशानन्तरं गुरुः=पिता दिलीपः। अस्य=रघोः। गावः=केशाः, दीयन्ते=खण्ड्यन्तेऽस्मिन् कर्मणि तत् गोदानं, गोदानस्य=केशान्तकर्मणः, विधिः=अनुष्ठानं, तस्य गोदानविधेः, अनन्तरं=पश्चात्। विवाहस्य=पाणिग्रहणस्य, दीक्षा=क्रिया, तां विवाहदीक्षां निरवर्तयत्=कृतवान्। नरेन्द्राणां=मनुष्येश्वराणां, कन्याः=कुमार्यः इति नरेन्द्रकन्याः। तं=रघुं, दक्षस्य=प्रजापतेः, कन्याः=रोहिण्यादयः, इति दक्षकन्याः, इति दक्षकन्याः,। तमः=अन्धकारं, नुदति=नाशयतीति तमोनुत्, तं तमोनुदं=चन्द्रम्। इव=यथा। संश्चासौ पतिश्चेति सत्पतिस्तं सत्पतिम्, सज्जनपतिम्, अवाप्य=प्राप्य, आबभुः=शुशुभिरे।

समा०—गावः—(केशाः) दीयन्ते (खण्डयन्ते) अस्मिन्निति गोदानम्, गोदानस्य विधिः गोदानविधिः, तस्य गोदानविधेः। विवाहस्य दीक्षा विवाहदीक्षा, तां विवाहदीक्षाम्। नराणामिन्द्राः नरेन्द्राः, नरेन्द्राणां कन्याः नरेन्द्रकन्याः। दक्षस्य सुताः दक्षसुताः। तमः नुदतीति तमोनुद्, तं तमोनुदम्। सन् चासौ पतिश्च सत्पतिः, तं सत्पतिम्।

अभि०—राजा दिलीपः, द्वाविंशे वर्षे केशान्तनामकं संस्कारं विधाय पश्चात् नरेन्द्रकन्याभिः सह रघोर्विवाहमपि कारितवान्।

हिन्दी—जवान होते ही, राजा दिलीप ने रघु का बाईसवें वर्ष में केशान्त संस्कार करके राजकुमारियों के साथ विवाह भी कर दिया। वे राजकुमारियाँ भी सज्जन रघु जैसे प्रतापी पति को प्राप्त करके वैसे ही सुशोभित हुई जैसे रोहिणी आदि दक्ष प्रजापतिकी कन्याएँ अन्धकार को भगानेवाले चन्द्रमा को प्राप्त कर सुशोभित हुई थीं॥ ३३॥

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः।

वपुःप्रकर्षादजयद् गुरुं रघुस्तथाऽपि नीचैर्विनयाददृश्यत॥ ३४॥

संजीविनी—युवा। युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः। 'यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः। युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः। अंसावस्य स्त इत्यंसलो बलवान्। मांसलश्चेति' वृत्तिकारः। 'बलवान्मांसलोंऽसलः' इत्यमरः। 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः। कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरो विशालग्रीवः। 'परिणाहो

विशालता' इत्यमरः। रघुर्वपुषः प्रकर्षादाधिक्याद्यौवनकृताद् गुरुं पितरमजयत्। तथापि विनयाद्नम्रत्वेन नीचैरल्पकोऽदृश्यत। अनेनास्यानौद्धत्यं च विवक्षितम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—युवा युगव्यायतबाहुः अंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः, रघुः वपुःप्रकर्षात्, गुरुम् अजयत्, तथापि, विनयाद्, नीचैः अदृश्यत।

वाच्य०—यूना रघुणा गुरुः अजीयत तथापि विनयात् 'जनास्तं' नीचैः अपश्यन्।

व्याख्या—युवा=तरुणः, यौवनसम्पन्न इत्यर्थः। युगवत्=यानाङ्गदारुविशेषवत्, व्यायतौ=दीर्घौ, बाहू=भुजौ यस्य स युगव्यायतबाहुः। अंसौ स्तः अस्य सोऽसलः=मांसलः। कपाटवत्=कपाटतुल्यं वक्षः उरःस्थलं यस्यासौ कपाटवक्षाः 'कपाटमररं तुल्ये' इत्यमरः। परिणद्धा=विशाला, कन्धरा ग्रीवा यस्य स परिणद्धकन्धरः, रघुः=दिलीपपुत्रः। वपुषः=शरीरस्य, प्रकर्षः=आधिक्यं, तस्मात्। वपुःप्रकर्षात्। गुरुं=पितरं दिलीपम्, अजयत्=जितवान्। तथापि विनयात्=नम्रतया, नीचैः=अल्पकः, जनकापेक्षया न्यून इत्यर्थः, अदृश्यत=ददृशे जनैरिति शेषः।

समा०—युगवद् व्यायतौ बाहू यस्य सः युगव्यायतबाहुः। अंसौ अस्य स्तः इति अंसलः। कपाटमिव वक्षः यस्य सः कपाटवक्षाः। परिणद्धा कन्धरा यस्य सः परिणद्धकन्धरः। वपुषः प्रकर्षः वपुःप्रकर्षः, तस्मात् वपुःप्रकर्षात्।

अभि०—यद्यपि रघुः दीर्घबाहुः कपाटवत् विस्तृतोरस्थलो मांसलो बलवांश्च जातः, तथापि विनम्रतया स्वजनकापेक्षया स्वल्पकः बालक इव दृश्यते स्म।

हिन्दी—जवानी के कारण रघु की भुजाएँ बैल के जुए के समान दृढ़ और लम्बी हो गईं, वक्षस्थल किवाड़ की तरह चौड़ा हो गया। कन्धे भारी तथा गरदन विशाल हो गई, इस तरह डीलडौल बढ़ जाने पर रघु अपने वृद्ध पिता से लम्बे तथा बलिष्ठ लगते थे, फिर भी नम्रता के कारण पिता के सामने छोटे ही दीख पड़ते थे ॥ ३४ ॥

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम्।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

संजीविनी—तत आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप्। प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघु करिष्यता। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति लघुशब्दाण्णिच्। ततो 'लृटः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः। नृपेण दिलीपेनासौ रघुर्निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्र इति हेतोः। युवराज इति शब्दं भजतीति तथोक्तः। 'भजो ण्विः' इति ण्विप्रत्ययः। चक्रे कृतः। 'द्विविधो विनयः स्वभाविकः कृत्रिमश्च' इति कौटिल्यः। तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकारेत्यर्थः। कामन्दकः—'विनयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान्। अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते। विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इति ॥ ३५ ॥

अन्वयः—ततः आत्मना, चिरं धृतां, नितान्तगुर्वीम्, प्रजानां, धुरं, लघयिष्यता, नृपेण, असौ, निसर्गसंस्कारः, इति युवराजशब्दभाक् चक्रे।

वाच्य०—धुरं लघयिष्यन् नृपोऽमुं निसर्गसंस्कारविनीतमिति युवराजशब्दभाजं चकार।

व्याख्या—ततः = अनन्तरम्। आत्मना = स्वेन, चिरं = बहुकालपर्यन्तं, धृतां = धारितां। नितान्तम् = अत्यन्तं, गुर्वीं = दुर्भरां, तां नितान्तगुर्वीम्। प्रजानां = लोकानां, धुरं = भारं = पालनरूपं। लघुं करिष्यन्निति लघयिष्यन्, तेन लघयिष्यता, लघुं करिष्यता, नृपेण = दिलीपेन। असौ = रघुः। निसर्गेण = स्वभावेन संस्कारेण = शास्त्राभ्यासजनितवासनया च, विनीतः = विनम्रः इति निसर्गसंस्कारविनीतः। इति = हेतोः युवा चासौ राजा च इति युवराजः, तस्य शब्दं भजती युवराजशब्दभाक् = युवराजनामा, चक्रे = कृतः।

समा०—नितान्तं गुर्वीं नितान्तगुर्वीं, तां नितान्तगुर्वीम्। लघुं करिष्यतीति लघयिष्यति, लघयिष्यतीति लघयिष्यन्, तेन लघयिष्यता। निसर्गश्च संस्कारश्च निसर्गसंस्कारौ, निसर्गसंस्काराभ्यां विनीतः निसर्गसंस्कारविनीतः। युवा चासौ राजा च युवराजः, युवराजस्य शब्दः युवराजशब्दः, युवराजशब्दं भजति इति युवराजशब्दभाक्।

अभि०—राजा दिलीपः, स्वभावेन शास्त्राभ्यासेन चातीव नम्रं राजकार्ये च दक्षम्, कुमारं रघुं युवराजं कृतवान्।

हिन्दी—इसके अनन्तर बहुत दिनों से धारण किये हुए, प्रजा के पालन रूपी भार को हल्का करने की इच्छा से राजा दिलीप ने 'स्वभाव तथा शास्त्रों के अभ्यास से रघु नम्र हो गए हैं और भलीभाँति राज्य सम्भाल सकते हैं' यह जानकर रघु को युवराज बना दिया ॥ ३५ ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम्।
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

संजीविनी—गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिलाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च। नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात्। अपादानात्। अनन्तरं संनिहितम्। युवराज इति संज्ञाऽस्य संजाता युवराजसंज्ञितम्। तारकादित्वादितच्प्रत्ययः। आत्मनः पदं स्थानमास्पदम्। 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः। स रघुरित्यास्पदं तदास्पदम्। कमलाच्चिरोत्पन्नान्नवावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव। अंशेनागच्छत्। स्त्रियो हि यूनि रज्यन्त इति भावः ॥३६॥

अन्वयः—**गुणाभिलाषिणी, श्रीः नरेन्द्रमूलायतनाद्, अनन्तरं, युवराज-संज्ञित, तदास्पदं, कमलात्, नवावतारम् उत्पलम्, इव, अंशेन, अगच्छत्।**

वाच्य०—गुणाभिलाषिण्या श्रिया अंशेनागम्यत।

व्याख्या—गुणान् = विनयादीन् सौरभ्यादींश्च, अभिलषति = अभिकांक्षतीति गुणाभिलाषिणी। श्रीः = राज्यलक्ष्मीः; 'पद्मालया च'। नरेन्द्रः = दिलीपः, एव मूलं = प्रधानम्, आयतनं = स्थानं, तस्मात् नरेन्द्रमूलायतनाद्। अनन्तरम् = संनिहितम्। युवराज इति संज्ञा संजाताऽस्येति तत् युवराजसंज्ञितम् = युवराजनामधेयम्। आत्मनः पदं स्थानमिति आस्पदं। सः = रघुः एव आस्पदं = प्रतिष्ठा यस्य तत् तदास्पदं। कमलात् = चिरोत्पन्नात् पद्मात्। नवः =

नूतनः, अवतारः = अवतरणं यस्य तत् नवावतारम् । उत्पलं = कुवलयम् कमलविशेषमित्यर्थः । इव = यथा । अंशेन = भागेन । अगच्छत् = अव्रजत् ।

समा०—गुणान् अभिलषतीति गुणाभिलाषिणी । मूलञ्च तद् आयतनञ्च मूलायतनम्, नरेन्द्र एव मूलायतनं नरेन्द्रमूलायतनम्, तस्मात् नरेन्द्रमूलायतनात् । न विद्यते अन्तरं यस्य तत् अनन्तरं, तत् अनन्तरम् । युवराज इति संज्ञा अस्य संजाता इति युवराजसंज्ञितं, तत् युवराजसंज्ञितम् । आत्मनः पदम् आस्पदं (निपातितः) स इत्यास्पदं तदास्पदम्, तत् तदास्पदम् । नवः अवतारः यस्य तद् नवावतारम्, तत् नवावतारम् ।

अभि०—विनयादिगुणैराकृष्टा राज्यलक्ष्मीः पुरातनं वृद्धं दिलीपं विहाय नूतनं युवराजं रघुमंशेन तथैवागच्छत्, यथा सौरभ्यादिगुणाकृष्टा पद्माश्रया लक्ष्मीः चिरोत्पन्नं पुराणं कमलं परित्यज्य नवीनं कमलं गच्छति ।

हिन्दी—जिस प्रकार सौरभ्यादिगुणों से आकृष्ट राज्यलक्ष्मी तथा कमलनिवासिनी लक्ष्मी, जैसे पुराने मुरझाए कमल को छोड़कर नये कमल पर चली जाती है उसी प्रकार रघु के विनयादि गुणों से आकृष्ट राज्यलक्ष्मी, पुराने वृद्ध राजा दिलीप को छोड़कर नवीन युवराज के पास १ अंश से चली गई ॥ ३६ ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

संजीविनी—सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषञ्जनीयम् । वायुना विभावसुर्वह्निरिव । 'सूर्यवह्नी विभावसू' इत्यमरः । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान्सूर्य इव । कटो गण्डः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः, तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मदोदय इत्यर्थः, तेन करीव । पार्थिवो दिलीपस्तेन रघुणातितरामत्यन्तं सुदुःसहः सुष्ठ्वसह्यो बभूव ॥३७॥

अन्वयः—सारथिना, वायुना, विभावसुः इव, घनव्यपायेन, गभस्तिमान्, इव, कटप्रभेदेन करी इव, पार्थिवः, तेन अतितराम्, सुदुःसहः, बभूव ।

वाच्य०—विभावसुना इव, गभस्तिमता इव, करिणा इव, पार्थिवेन, सुदुःसहेन बभूवे ।

व्याख्या—सारथिना = सहायभूतेन, वायुना = पवनेन, विभावसुः = अग्निः इव = यथा । घनानां = मेघानां व्यपायः = नाशः यत्र, तेन घनव्यपायेन = शरत्कालेनेत्यर्थः । गभस्तयोऽस्य सन्तीति गभस्तिमान् = सूर्यः इव । कटस्य = गण्डस्य, प्रभेदः = प्रस्फुटनं, तेन कटप्रभेदेन गण्डस्थलस्फुटनेनेत्यर्थः । करी = गजः इव । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः = दिलीपः । सारथिना = सहायभूतेन, तेन = रघुणा । अतितराम् = अत्यन्तं । सुतरां दुःखेन सह्यत इति सुदुःसहः = सोढुमशक्यः । बभूव = जातः ।

समा०—घनानां व्यपायः यस्मिन् सः घनव्यपायः, तेन घनव्यपायेन । गभस्तयः अस्य सन्तीति गभस्तिमान् । कटस्य प्रभेदः कटप्रभेदः तेन कटप्रभेदेन । करः 'शुण्डा' अस्यास्तीति करी । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः ।

अभि०—पवनसाहाय्येन वह्निः, शरत्कालसाहाय्येन सूर्यः, मदस्रावेण गजश्च यथा दुःसहा भवन्ति एवं बलवता युवराजेन रघुणापि दिलीपः सुदुःसहो जातः।

हिन्दी—वायु की सहायता से अग्नि तथा शरत्ऋतु में खुले आकाश को पाकर सूर्य और जवानी का मद बहने से हाथी जिस प्रकार प्रबल प्रचण्ड हो जाता है उसी प्रकार प्रतापी रघु की सहायता से राजा दिलीप भी शत्रुओं के लिये प्रभावशाली एवं प्रचण्ड हो गये ॥ ३७॥

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम्।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

सञ्जीविनी—शतक्रतुरिन्द्रः उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः। "शतं वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः" इत्यादिश्रुत्या। राजसुतैरनुद्रुतमनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरंगाणां रक्षणे नियुज्य। एकेन क्रतुनाऽपूर्णमेकोनं क्रतूनामश्वमेधानां शतमपविघ्नमपगतविघ्नं यथा तथाऽऽप प्राप ॥ ३८ ॥

अन्वयः—शतक्रतूपमः, सः, राजसुतैः, अनुद्रुतं, धनुर्धरं, तं, होमतुरंगरक्षणे, नियुज्य, एकेन, अपूर्णं, क्रतूनां शतम्, अपविघ्नं, 'यथा स्यात्तथा' आप।

वाच्य०—शतक्रतूपमेन तेन क्रतूनां शतम् आपे।

व्याख्या—शतं=शतसंख्यकाः क्रतवः=अश्वमेधाः यस्य सः शतक्रतुः इन्द्रः, उपमा=उपमानं यस्य सः शतक्रतूपमः। सः=राजा दिलीपः। राज्ञां=राजन्यानां, सुताः=पुत्रास्तैः राजसुतैः। अनुद्रुतम्=अनुगतं। धरतीति धरः, धनुषः धरः धनुर्धरस्तं धनुर्धरं=चापधरं तं=रघुं। होमार्थाः=यज्ञार्थास्तुरंगाः=घोटकाः, तेषां रक्षणं=रक्षा, तस्मिन् होमतुरंगरक्षणे। नियुज्य=व्यापार्य। एकेन=एकसंख्यकेन, क्रतुना अपूर्णं=न्यूनं क्रतूनाम्=अश्वमेधानां, शतं=शतसंख्यापरिमितम्। अपगताः=नष्टाः, विघ्नाः=अन्तराया यत्र तत् अपविघ्नं 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः। 'यथा स्यात्तथा' आप=प्राप्तवान्।

समा०—शतं क्रतवो यस्य सः शतक्रतुः, शतक्रतुः उपमा यस्य सः शतक्रतूपमः। राज्ञां सुताः राजसुताः, तैः राजसुतैः। धरतीति धरः, धनुषः धरः धनुर्धरः, तं धनुर्धरम्। होमस्य तुरंगः होमतुरंगः, होमतुरंगस्य रक्षणं होमतुरंगरक्षणम्, तस्मिन् होमतुरंगरक्षणे। न पूर्णमपूर्णम्, तत् अपूर्णम्। अपगतः विघ्नः यस्मात् तत् अपविघ्नम्, तत्। यद्वा अपगता विघ्ना यस्मिन् कर्मणि तद् यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम्।

अभि०—इन्द्रतुल्यो राजा दिलीपोऽश्वमेधयज्ञीयतुरंगरक्षणे रघुं नियुज्य, एकोनशतमश्वमेधान् निर्विघ्नं कृतवान्।

हिन्दी—इन्द्र के समान प्रतापी दिलीप ने अश्वमेधयज्ञ के घोड़ों की रक्षा का भार राजकुमारों के साथ धनुर्धारी रघु को सौंपकर बिना विघ्न के एक कम सौ (निन्यानबे) यज्ञ पूर्ण कर लिये ॥ ३८ ॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

संजीविनी—ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनः' इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः । 'अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । तुरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहः सन् । जहार किल । किलेत्यैतिह्ये ॥ ३९ ॥

अन्वयः—ततः परं, यज्वना, तेन, पुनः मखाय, उत्सृष्टम्, अनर्गलं, तुरंगं, धनुर्भृतां रक्षिणां, अग्रतः, एव, शक्रः गूढविग्रहः, 'सन्' जहार किल ।

वाच्य०—उत्सृष्टः अनर्गलः तुरंगः शक्रेण गूढविग्रहेण 'सता' जह्रे ।

व्याख्या—ततः = तस्मात्, परम् = एकोनशतयज्ञप्राप्त्यनन्तरं । यज्वना = विधिनेष्टवता, तेन = राज्ञा दिलीपेन । पुनः = भूयोपि मखाय = यज्ञाय मखं कर्तुमित्यर्थः । उत्सृष्टं = मुक्तं त्यक्तम् । न विद्यते अर्गला = श्रृंखला यस्यासौ, तमनर्गलं, तुरङ्गं = घोटकं । धनुर्बिभ्रतीति धनुर्भृतस्तेषां धनुर्भृतां = धानुष्काणां रक्षिणां = तुरंगरक्षकाणाम्, अग्रतः = पुरतः एव । शक्रः = इन्द्रः, गूढः = गुप्तः, विग्रहः = शरीरं यस्य स गूढविग्रहः 'सन्' । जहार = हरणं कृतवान् । किलेत्यैतिह्ये ।

समा०—न विद्यते अर्गलं यस्य सः अनर्गलम् । धनुः बिभ्रतीति धनुर्भृतः, तेषां धनुर्भृताम् । रक्षन्तीति रक्षिणः, तेषां रक्षिणाम् । गूढः विग्रहः यस्य सः गूढविग्रहः ।

अभि०—शततममश्वमेधयज्ञं कर्तुं राजा दिलीपः पुनरपि यज्ञाश्वं मुक्तवान् । तमश्वं गूढविग्रह इन्द्रः रक्षकाणां रघोश्च पुरत एव अपहृतवान् ।

हिन्दी—इसके बाद विधिपूर्वक यज्ञ करनेवाले महाराज दिलीप ने सौवाँ अश्वमेधयज्ञ करने के लिये फिर खुला घोड़ा छोड़ा (इन्द्र यह न सहन कर सका) और उसने अपने को छिपाकर धनुर्धारी रक्षकों के सामने ही उस घोड़े को चुरा लिया ॥ ३९ ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।
वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

सञ्जीविनी—तत्कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि विषाद इष्टनाशकृतो मनोभङ्गः यदुक्तम्—'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः' इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । विस्मितमश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्चर्याविष्टं सत् । स्थितं तस्थौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छयाऽऽगता । रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः । नन्दिनी नाम वसिष्ठधेनुश्च ददृशे । द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥ ४० ॥

अन्वयः—तत् कुमारसैन्यं, सपदि, विषादलुप्तप्रतिपत्ति, विस्मितं, 'सत्' स्थितं च, अथ, श्रुतप्रभावा, यदृच्छया, आगता, नन्दिनी 'नाम' वशिष्ठधेनुः, च ददृशे ।

वाच्य०—तेन कुमारसैन्येन सपदि विस्मितेन 'सता' स्थितम्। अथ यदृच्छयागतां नन्दिनीं वशिष्ठधेनुं च ददर्श।

व्याख्या—तत् = पूर्वोक्तं। कुमारस्य = रघोः, सैन्यं = सेना इति कुमारसैन्यं। सपदि = सद्यः, विषादेन = इष्टनाशकृतेन मनोभंगेन, लुप्ता = नष्टा, प्रतिपत्तिः = कर्तव्यज्ञानं यस्य तत् विषादलुप्तप्रतिपत्ति। विस्मितं = यज्ञीयतुरंगादर्शनस्याकस्मिकत्वेनाश्चर्ययुक्तं सत्, स्थितं = तस्थौ। अथ = पश्चात्, श्रुतः = प्रसिद्धः, प्रभावः = वरप्रदानरूपः यस्याः सा श्रुतप्रभावा। यदृच्छया = स्वेच्छया, आगता = सम्प्राप्ता, नन्दिनी = नन्दिनीनाम्नी, वसिष्ठस्य = महर्षेः, धेनुः = गौः इति वसिष्ठधेनुः च अविलम्बेनेत्यर्थः। ददृशे = अदृश्यत 'सर्वैः सैनिकैः' इति शेषः।

समा०—कुमारस्य सैन्यं कुमारसैन्यम्। विषादेन लुप्ता प्रतिपत्तिः यस्य तत् विषादलुप्तप्रतिपत्ति। श्रुतः प्रभावः यस्याः सा श्रुतप्रभावा। वसिष्ठस्य धेनुः वसिष्ठधेनुः।

अभि०—सहसा घोटकस्य तिरोधानेन चकिते कर्तव्यज्ञानशून्ये ससैन्ये रघौ नन्दिनीनाम्नी वसिष्ठधेनुः स्वेच्छया तत्रागता।

हिन्दी—घोड़े के सहसा गायब हो जाने से कर्तव्यज्ञान से शून्य आश्चर्य में डूबी रघु की सेना तुरन्त रुक गई और उसी क्षण प्रभावशाली वसिष्ठ ऋषि की नन्दिनी दिखाई दी जो कि स्वेच्छा से घूमती फिरती आ गई थी ॥ ४० ॥

तदंगनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम्।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

संजीविनी—सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन तस्या नन्दिन्या यदङ्गं तस्य निस्यन्दो द्रवः स एव जलम्। मूत्रमित्यर्थः। तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा। अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया' इति वक्तव्यात् समासः। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम्। भावेष्वपि वस्तुषूपपन्नदर्शनः संपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्बभूव ॥४१॥

अन्वयः—सतां, पुरस्कृतः, दिलीपनन्दनः पुण्येन, तदङ्गनिस्यन्दजलेन, लोचने, प्रमृज्य, अतीन्द्रियेषु, भावेषु, अपि उपपन्नदर्शनः, बभूव।

वाच्य०—पुरस्कृतेन दिलीपनन्दनेन उपपन्नदर्शनेन बभूवे।

व्याख्या—सतां = सज्जनानां, पुरस्कृतः = पूजितः। नन्दयतीति नन्दनः, दिलीपस्य = राज्ञः, नन्दनः = पुत्रः इति दिलीपनन्दनः रघुरित्यर्थः। पुण्येन = पवित्रेण तस्याः = नन्दिन्याः, अंगं = शरीरमिति तदंगं तस्य निस्यन्दः = द्रव एव जलं = सलिलमिति तेन तदंगनिस्यन्दजलेन मूत्रेणेत्यर्थः। लोचने = नेत्रे, प्रमृज्य = शोधयित्वा प्रक्षाल्येति यावत्। इन्द्रियाणि = अक्षाणि, अतिक्रान्ताः = अतीताः इति अतीन्द्रियास्तेषु अतीन्द्रियेषु। भावेषु = पदार्थेषु। अपिः = समुच्चये। उपपन्नं = सम्पन्नम्, दर्शनं = साक्षात्कारशक्तिर्यस्य स उपपन्नदर्शनः, बभूव = जातः।

समा०—दिलीपस्य नन्दनः दिलीपनन्दनः। तस्या अङ्गं तदङ्गम्, तदङ्गस्य निस्यन्दः

तदञ्जनिस्यन्दः, तदञ्जनिस्यन्द एव जलं तदञ्जनिस्यन्दजलम्, तेन तदञ्जनिस्यन्दजलेन। इन्द्रिया-ण्यतीता अतीन्द्रियाः, तेषु अतीन्द्रियेषु। उपपन्नं दर्शनं यस्य सः उपपन्नदर्शनः।

अभि०—दिलीपपुत्रो रघुः नन्दिनीमूत्रेण लोचने संशोध्य दिव्यदृष्टिर्जातः।

हिन्दी—सज्जनों के सम्मानित रघु ने तुरन्त नन्दिनी के मूत्र से आँखें धो डाली, इससे उन्हें इन्द्रियों से न दीखनेवाले पदार्थों को भी देखने की शक्ति मिल गई ॥ ४१ ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

संजीविनी—नरदेवसंभवः स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः। 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः। संयतं बद्धमश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥ ४२ ॥

अन्वयः—नरदेवसम्भवः, सः, पुनः पुनः, सूतनिषिद्धचापलं, रथरश्मि-संयतम्, अश्वं, हरन्तं, पर्वतपक्षशातनं, देवं पूर्वतः, ददर्श।

वाच्य०—नरदेवसम्भवेन तेन अश्वं हरन् पर्वतपक्षशातनो देवः पूर्वतो ददृशे।

व्याख्या—नराणां = मनुष्याणां, देवः = ईश्वरः, इति नरदेवस्तस्मात् सम्भवः = उत्पत्तिः यस्य स नरदेवसम्भवः। सः = रघुः। पुनः-पुनः = भूयो भूयः, सूतेन = सारथिना, निषिद्धं = निवारितं, चापलं = चाञ्चल्यं यस्य सः, तं सूतनिषिद्धचापलम्। रथस्य = स्यन्दनस्य, रश्मयः = प्रग्रहाः, तैः संयतः = बद्धस्तं तथोक्तम्। अश्वं = तुरगं, हरन्तं = चोरयन्तं, पर्वतानां = गिरीणां, पक्षाः = गरुतः इति पर्वतपक्षास्तेषां शातनः = छेदकस्तं पर्वतपक्षशातनं। देवम् = इन्द्रं, पूर्वतः = पूर्वस्यां दिशि ददर्श = अपश्यत्।

समा०—नरदेवात् संभवो यस्य सः नरदेवसम्भवः। चपलस्य भावः चापलम्, सूतेन निषिद्धं चापलं यस्य सः सूतनिषिद्धचापलः, तं सूतनिषिद्धचापलम्। रथस्य रश्मयः रथरश्मयः, रथरश्मिभिः संयतः रथरश्मिसंयतः, तं रथरश्मिसंयतम्। पर्वतानां पक्षाः पर्वतपक्षाः, पर्वतपक्षाणां शातनः पर्वतपक्षशातनः, तं पर्वतपक्षशातनम्।

अभि०—प्राप्तदिव्यदृष्टिः, दिलीपसुनुः रथरश्मिबद्धमश्वं हरन्तमिन्द्रं पूर्वस्यां दिशि दृष्टवान्।

हिन्दी—इस प्रकार दिव्य दृष्टि प्राप्त करके रघु ने, उस घोड़े को चुराकर ले जाते हुए, पर्वतों के पंख काटनेवाले इन्द्र को पूर्व दिशा में देखा और रथ की डोरी से बाँधे चपल घोड़े को इन्द्र का सारथि बराबर रोक रहा था ॥ ४२ ॥

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

संजीविनी—रघुस्तमश्वहर्तारमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारशून्यैरक्ष्णां शतैर्हरिभिर्हरिद्वर्णैः। 'हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः। वाजिभिरश्वैश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा।

'हरिर्वाताकंचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्वः। एनमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गंभीरेण स्वरेण ध्वनिनैव निवर्तयन्निवावोचत् ॥ ४३ ॥

अन्वयः—रघुः, तम्, अनिमेषवृत्तिभिः, अक्ष्णां शतैः, हरिभिः, वाजिभिः, च, हरिं, विदित्वा, एवं, गगनस्पृशा, धीरेण, स्वरेण, निवर्त्तयन्, इव, अवोचत्।

वाच्य०—रघुणा निवर्त्तयता इव अवोचि।

व्याख्या—रघुः = दिलीपात्मजः। तम् = अश्वहर्त्तारम् = अश्वचौरमित्यर्थः निमेषस्य वृत्तिः, निमेषवृत्तिः, अविद्यमाना निमेषवृत्तिर्येषां तानि अनिमेषवृत्तीनि, तैः अनिमेषवृत्तिभिः = निमेष-व्यापारशून्यैः। अक्ष्णां = नेत्राणां. शतैः = शतसंख्याकैः, हरिभिः = हरिद्वर्णैः। हरिम् = इन्द्रं, विदित्वा = ज्ञात्वा। एनम् = इन्द्रं, गगनम् = आकाशं, स्पृशति = व्याप्नोति इति गगनस्पृक्, तेन गगनस्पृशा। धीरेण = गम्भीरेण, स्वरेण = ध्वनिना। निवर्त्तयन् = परावर्तयन् इव = यथा अवोचत् = उक्तवान्।

समा०—निमेषस्य वृत्तिः निमेषवृत्तिः, न, विद्यते निमेषवृत्तिः येषां तानि अनिमेषवृत्तीनि, तैः अनिमेषवृत्तिभिः। गगनं स्पृशतीति गगनस्पृक्, तेन गगनस्पृशा।

अभि०—रघुः सहस्राक्षतया घोटकानां हरिद्वर्णतया निमेषव्यापारशून्यदृष्टिमत्त्वेन चाश्वचौर-मिन्द्रं ज्ञात्वा गम्भीरस्वरेण तं निवर्तयन्निव जगाद।

हिन्दी०—रघु ने उस घोड़े को चुराकर ले जानेवाले को पलकें न गिराने वाली हजार आँखों से और हरे रंग के घोड़े से इन्द्र करके पहचान लिया। और आकाशव्यापी गम्भीर स्वर से इन्द्र को मानो लौटाते हुए, ललकारा ॥ ४३ ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र! सदा निगद्यसे।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

संजीविनी—हे देवेन्द्र! मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे। तथाऽप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय क्रतुविघाताय। क्रियां विहन्तुमित्यर्थः। 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी। कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

अन्वयः—"हे" देवेन्द्र! मनीषिभिः, त्वम् एव, मखांशभाजां प्रथमः, सदा, निगद्यसे, "तथापि" अजस्रदीक्षाप्रयतस्य, मद्गुरोः, क्रियाविघाताय, कथं प्रवर्त्तसे।

वाच्य०—"हे" देवेन्द्र! मनीषिणस्त्वामेव प्रथमं निगदन्ति, त्वया कथं प्रवर्त्यते।

व्याख्या—देवानामिन्द्र इति देवेन्द्रस्तत्संबुद्धौ "हे" देवेन्द्र! मनीषिभिः = विद्वद्भिः। त्वम् = इन्द्र एव। मखस्य = यज्ञस्य, अंशाः = भागास्तान् भजन्ति भुञ्जते इति मखांशभाजस्तेषां मखांशभाजां देवानां। प्रथमः = आदिः। सदा = सर्वदा, निगद्यसे = कथ्यसे। "तथापि" अजस्रं = निरन्तरं दीक्षा इति अजस्रदीक्षा तस्यां प्रयतः = संलग्नस्तस्य अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मम = रघोः, गुरुः = पिता तस्य मद्गुरोः। क्रियायाः = अनुष्ठानस्य, विघातः = नाशस्तस्मै क्रियाविघाताय। कथं = कस्मात्, प्रवर्त्तसे = प्रवृत्तो भवसि।

समा०—देवानामिन्द्रः देवेन्द्रः, तत्सम्बुद्धौ देवेन्द्र ! मनीषा एषामस्तीति मनीषिणः, तैः मनीषिभिः। मखस्य अंशाः मखांशाः, मखांशान् भजन्तीति मखांशभाजः, तेषां मखांशभाजाम्। अजस्रं दीक्षा अजस्रदीक्षा, अजस्रदीक्षायां प्रयतः अजस्रदीक्षाप्रयतः, तस्य अजस्रदीक्षाप्रयतस्य। ममः गुरुः मद्गुरुः, तस्य मद्गुरोः। क्रियायाः विघातः क्रियाविघातः, तस्मै क्रियाविघाताय।

अभि०—यज्ञभागभुजां मध्ये त्वमेव प्रथमः भूत्वा निजतृप्तिकारणं यज्ञं विहन्तुं अश्वापहरण-रूपकर्मापि कथं प्रवृत्तोऽसि।

हिन्दी—हे इन्द्र ! यज्ञ का भाग सबसे पहले तुमको ही मिलता है, ऐसा मनीषियों का कहना है, फिर भी निरन्तर यज्ञ करने में प्रयत्नशील मेरे पिता के यज्ञ में न जाने तुम क्यों विघ्न डाल रहे हो ॥ ४४ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा।
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥४५॥

सञ्जीविनी—त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः। 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इत्यनेनोत्तरपदसमासः। तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषाऽतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विषः क्रतुविघातकाः सदा नियम्या ननु शिक्ष्याः खलु। स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो भवसि चेत् विधिरनुष्ठानं च्युतः क्षतः। लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः॥ ४५ ॥

अन्वयः—त्रिलोकनाथेन, दिव्यचक्षुषा, त्वया, मखद्विषः, सदा, नियम्याः, ननु, सः त्व, धर्मचारिणां, कर्मसु, स्वयम्, अन्तरायः, भवसि, चेत्, "तर्हि" विधिः च्युतः।

वाच्य०—त्रिलोकनाथो दिव्यचक्षुस्त्वं मखद्विषः सदा नियमयसि ननु, तेन त्वया धर्म-चारिणां कर्मसु अन्तरायेण भूयते चेत्, "तर्हि" विधिना च्युतेन भूयेत।

व्याख्या—त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथस्तेन त्रिलोकनाथेन=त्रैलोक्यस्वामिना। दिव्यानि=अलौकिकानि, चक्षूंषि=नेत्राणि यस्य स दिव्यचक्षुस्तेन दिव्यचक्षुषा=अतीन्द्रि-यार्थदर्शिना। त्वया=इन्द्रेण। मखान्=यज्ञान् द्विषन्ति, इति मखद्विषः=यज्ञविघातकाः। सदा =सर्वदा। नियम्याः=शिक्ष्याः। ननु=निश्चयेन। सः यज्ञद्विषां नियन्ता त्वं धर्मं चरितुं शीलं येषान्ते धर्मचारिणस्तेषां धर्मचारिणां=सुकृतकारिणां। कर्मसु=क्रियासु। स्वयम्= आत्मना। अन्तरायः=विघ्नः। भवसि=वर्तसे। चेत्=यदि, "तर्हि" विधिः=धर्मानुष्ठानं। च्युतः=नष्टः। 'भवेदि'ति शेषः।

समा०—त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः, तेन त्रिलोकनाथेन। दिव्यं चक्षुः यस्य सः दिव्यचक्षुः, तेन दिव्यचक्षुषा। मखान् द्विषन्तीति मखद्विषः। धर्मं चरन्तीति धर्मचारिणः, तेषां धर्मचारिणाम्।

अभि०—त्रिलोकनियामकेन त्वया यज्ञादिसत्कार्यविघातका दण्डनीयाः, एवं स्थिते यदि भवान् मे पितुर्यज्ञविनाशं करिष्यति तर्हि धर्मकथैव नष्टा भवेल्लोके।

हिन्दी—तीनों लोकों के स्वामी दिव्यदृष्टिवाले आपको चाहिये कि जो संसार में यज्ञादि सत्कर्म के विघातक हैं, उन्हें दण्ड दें। फिर धर्म रक्षक होकर यदि स्वयं आप ही यज्ञ में विघ्न डालेंगे तो यज्ञादि अनुष्ठान लुप्त हो जायगा ॥ ४५ ॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोरमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥४६॥

सञ्जीविनी—हे मघवन् ! तत्तस्मात्कारणान्महाक्रतोरश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमङ्गं साधनममुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुमर्हसि । तथाहि श्रुतेर्वेदस्य पथो दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तो मलीमसां पद्धतिं मार्गं नाददते न स्वीकुर्वते । असन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः ॥

अन्वयः—"हे" मघवन् ! तद्, महाक्रतोः, अग्र्यम्, अङ्गम्, अमुं, तुरंगं, प्रतिमोक्तुम्, अर्हसि "तथाहि" श्रुतेः पथः, दर्शयितारः ईश्वराः, मलीमसां, पद्धतिं, न, आददते ।

वाच्य०—त्वया अर्ह्यते, पथो दर्शयितृभिः ईश्वरैः मलीमसा पद्धतिर्नादीयते ।

व्याख्या—"हे" मघवन् ! = हे इन्द्र ! तद् = तस्मात् कारणात् । महांश्चासौ क्रतुः महाक्रतुस्तस्य महाक्रतोः = अश्वमेधस्य । अग्रे भवम् अग्र्यं = प्रधानं श्रेष्ठम्, अङ्गम् = अवयवम्, अमुम् = एतं, तुरङ्गं = घोटकं । प्रतिमोक्तुं = प्रतिदातुम् । अर्हसि = योग्योऽसि । "तथाहि" श्रुतेः = वेदस्य, पथः = मार्गस्य । दर्शयितारः = प्रदर्शकाः । ईशितुं शीलं येषान्ते ईश्वराः = महान्तो जनाः । मलीमसां = मलिनां, पद्धतिं = मार्गं । न = नहि, आददते = स्वीकुर्वते ।

समा०—महांश्चासौ क्रतुश्च महाक्रतुः, तस्य महाक्रतोः । अग्रे भवम् अग्र्यम्, तत् ।

अभि०—अतो हे इन्द्र ! अश्वमेधयज्ञीयममुं तुरङ्गं मह्यं दत्वा धर्मचारिणो मे पितुः यज्ञरक्षां तु करोतु भवान्, भवादृशा ईदृशीं पद्धतिं न स्वीकुर्वते ।

हिन्दी—इसीलिये हे इन्द्र ! आप मेरे पिता के महाक्रतु अश्वमेध यज्ञ के प्रधान अंग इस घोड़े को छोड़ दीजिये, क्योंकि वेद का मार्ग दिखानेवाले महापुरुष ऐसा निन्दनीय कार्य कभी नहीं करते ॥ ४६ ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

संजीविनी—इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य दिवौकसः स्वर्गौकसः 'दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभावात्सविस्मयः सन् रथं निवर्तयामास, उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥ ४७ ॥

अन्वयः—इति, रघुणा, समीरितं, प्रगल्भं, वचः, निशम्य, दिवौकसाम् अधिपतिः, सविस्मयः, "सन्" रथं, निवर्त्तयामास, उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ।

वाच्य०—दिवौकसामधिपतिना सविस्मयेन "सता" रथो निवर्त्तयाञ्चक्रे ।

व्याख्या—इति = पूर्वोक्तप्रकारेण। रघुणा = दिलीपपुत्रेण। समीरितं = कथितं। प्रगल्भं = धृष्टं। वचः = वचनं। निशम्य = श्रुत्वा। दिवौकसां = देवानाम्, अधिपतिः = स्वामी, इन्द्रः। विस्मयेन = आश्चर्येण, सहितः = युक्तः इति सविस्मयः "सन्"। रथं = स्यन्दनं। निवर्त्तयामास = न्यवर्त्तयत्। उत्तरं = प्रतिवचनं। प्रतिवक्तुं = प्रति कथयितुं प्रचक्रमे = प्रारम्भं कृतवान्।

समा०—दिवम् ओकः येषां ते दिवौकसः। विस्मयेन सह वर्त्तते इति सविस्मयः।

अभि०—रघोः पूर्वोक्तं प्रगल्भं वाक्यं श्रुत्वा देवेन्द्रः आश्चर्यचकितः सन् रथं परावर्तयन् प्रत्युत्तरं दातुं प्रचक्रमे।

हिन्दी—इस प्रकार रघु के निर्भय वचन को सुनकर इन्द्र को बड़ा आश्चर्य हुआ, और अपने रथ को लौटाकर जवाब देने लगा॥ ४७॥

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः॥ ४८॥

संजीविनी—हे राजन्यकुमार! क्षत्रियकुमार! 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः। यद्वाक्यमात्थ ब्रवीषि 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' इत्यनेनाहादेशः। तत्तथा सत्यम्। किंतु यशोधनैरस्मादृशैः परतः शत्रुतो यशो रक्ष्यम्। ततः किमत आह— भवद्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं मम तद्यशः शतक्रतुत्वरूपं इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः॥ ४८॥

अन्वय—'हे' राजन्यकुमार, यद् आत्थ, तत्, तथा, तु, यशोधनैः परतः, यशः रक्ष्यं, भवद्गुरुः, जगत्प्रकाशम्, अशेषं, मम, तद्, इज्यया, लंघयितुम् उद्यतः।

वाच्य०—यद् वाक्यं त्वयोच्यते तेन "भूयते" तु यशोधनाः परतो यशो रक्षन्ति, भवद्गुरुणा तद् यशः इज्यया लंघयितुमुद्यतेन "भूयते"

व्याख्या—राजन्यस्य = क्षत्रियस्य, कुमारः = युवराजस्तत्संबुद्धौ "हे" राजन्यकुमार! यत् = पूर्वोक्तं, वचः = वचनम्, आत्थ = कथयसि, "त्वमिति शेषः"। तद् = वचः। तथा = सत्यम्। तु = किन्तु, यशः = कीर्तिः, एव धनं = वित्तं येषां ते, तैः यशोधनैः। परतः = शत्रुतः। यशः = कीर्तिः, रक्षितुं योग्यं रक्ष्यं = रक्षणीयं, पालनीयं। भवतः = तव, गुरुः = पिता इति भवद्गुरुः दिलीपः। जगति = संसारे, प्रकाशं = प्रसिद्धम्। अशेषं = सम्पूर्णं। मम = इन्द्रस्य। तत् = जगत्प्रसिद्धं, यशः = कीर्तिम्। इज्यया = अश्वमेधयज्ञेन, लंघयितुं = लंघनं कर्तुम्। उद्यतः = उद्युक्तः।

समा०—राजन्यस्य कुमारः राजन्यकुमारः तत्सम्बुद्धौ हे राजन्यकुमार! यश एव धनं येषां ते यशोधनाः, तैः यशोधनैः। रक्षितुं योग्यं रक्ष्यम्। भवतः गुरुः भवद्गुरुः। जगति प्रकाशं जगत्प्रकाशम्, तत् जगत्प्रकाशम्। न विद्यते शेषो यस्य तत् अशेषम्, तत्।

अभि०—हे क्षत्रियबालक ! यत् भवता कथितं तत्सर्वं सत्यं वर्तते, किन्तु शतक्रतुरिन्द्र एव नान्य इति स्वयशो रक्षितुं तव पितुरश्वमेधीयोऽश्वो हृत इति न दोषाय।

हिन्दी—हे क्षत्रियकुमार ! जो तुमने कहा है, वह सब सत्य है, किन्तु यशस्वियों को अपने यश की रक्षा अवश्य करनी चाहिये। मैंने संसार में प्रसिद्ध सौ अश्वमेध यज्ञ करने का जो यश पाया है, उसे सौवां अश्वमेध करके तुम्हारे पिता छीनना चाहते हैं ॥ ४८ ॥

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः।
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः ॥ ४९ ॥

सञ्जीविनी—पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमासः। 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात्। कर्मधारये तु 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इत्युत्तमपुरुष इति स्यात्। यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः। यथा च त्र्यम्बकः शिवः महेश्वरः स्मृतः। नापरोऽपरः पुमान्न। तथा मां मुनयः। शतक्रतुं विदुर्विदन्ति। 'विदो लटो वा' इति झेर्जुसादेशः। नोऽस्माकम्। हरिहर-योर्मम चेत्यर्थः। एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीयगामी एकं विहायान्यगामी नहि। द्वितीया-तत्पुरुषप्रकरणे 'गम्यादीनामुपसंख्यानम्' इति समासः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—यथा, हरिः, एकः, पुरुषोत्तमः, स्मृतः, 'यथा च', त्र्यम्बकः, एव, महेश्वरः, स्मृतः, न, अपरः तथा मां, मुनयः, शतक्रतुं, विदुः, नः एषः, शब्दः द्वितीयगामी नहि।

वाच्य०—हरिणैकेनैव पुरुषोत्तमेन स्मृतेन 'भूयते' त्र्यम्बकेनैकेनैव महेश्वरेण 'भूयते' नापरेण तथाहं मुनिभिः शतक्रतुर्विद्ये, एतेन शब्देन द्वितीयगामिना नहि भूयते।

व्याख्या—यथा=येन प्रकारेण। हरति पापानीति हरिः विष्णुः। एकः=केवलः एव। पुरुषेषु=नरेषु, उत्तमः=श्रेष्ठः इति पुरुषोत्तमः। स्मृतः=कथितः। 'यथा च' त्रीणि अम्ब-कानि=नेत्राणि यस्य स त्र्यम्बकः=शिवः 'एक एव' इति निश्चये। महांश्चासौ ईश्वर इति महेश्वरः=महादेवः 'स्मृतः'। न=नहि। अपरः=अन्यः कश्चिज्जन इत्यर्थः। तथा=तेन प्रकारेण। माम्=इन्द्रं। मन्तार इति मुनयः=वेदशास्त्रतत्त्वावगन्तारः। शतक्रतुं=शताश्वमेध-यज्ञकर्तारं। विदुः=विदन्ति। नः=अस्माकं त्रयाणाम्, हरिहरेन्द्राणाम्। एषः=त्रितयोऽपि। शब्दः=पुरुषोत्तममहेश्वरशतक्रतुरूपः। द्वितीयम्=अपरं, गन्तुं=यातुं शीलमस्यासौ द्वितीय-गामी=अन्यवाचक इत्यर्थः। नहि=न, भवतीति शेषः।

समा०—पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः। महांश्चासावीश्वरश्च महेश्वरः। त्रीणि अम्बकानि यस्य सः त्र्यम्बकः। शतं क्रतवो यस्य सः शतक्रतुः, तं शतक्रतुम्। द्वितीयं गन्तुं शीलमस्येति द्वितीयगामी।

अभि०—लोके पुरुषोत्तममहेश्वरशतक्रतुशब्दाः हरिहरेन्द्रानेवाभिदधति, नान्यान् पुरुषान्।

हिन्दी—जैसे भगवान् विष्णु को ही पुरुषोत्तम कहा जाता है। और त्र्यम्बक अर्थात् शिव को ही महेश्वर कहा जाता है, ठीक उसी प्रकार मुनि लोग मुझ इन्द्र को ही शतक्रतु 'सौ अश्वमेध यज्ञ करनेवाला' कहते हैं। ये तीनों नाम दूसरे व्यक्ति के नहीं हो सकते ॥४९॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥ ५० ॥

सञ्जीविनी—यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमोऽश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मयापहारितोऽपहृतः। अपहारित इति स्वार्थे णिच्। तवात्राश्वे प्रयत्नेनालम्। प्रयत्नं मा कार्षीरित्यर्थः। निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया। सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधाः न निधेहि। निपूर्वाद्धाधातोर्लुङ्। 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः। महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

अन्वयः—अतः त्वदीयस्य, पितुः, अयम्, अश्वः, कपिलानुकारिणा मया अपहारितः, तव अत्र, प्रयत्नेन, अलं, सागरस्य सन्ततेः, पदव्यां, पदं मा निधाः।

वाच्य०—अमुमश्वं कपिलानुकार्यहमपहृतवान् पदं त्वया मा निधायि ।

व्याख्या—अतः—एतस्मात् कारणात्। तवायं त्वदीयस्तस्य=भवदीयस्य, पितुः= जनकस्य, दिलीपस्येत्यर्थः। अयम्=एष शततमः, अश्वः=घोटकः। कपिलमनुकर्तुं शीलमस्येति कपिलानुकारी, तेन कपिलानुकारिणा=कपिलमुनितुल्येन, मया=इन्द्रेण। अपहारितः=चोरितः। तव=रघोः। अत्र=अस्मिन्नश्वे। प्रयत्नेन=प्रयासेन। अलं=साध्यं नास्ति। सगरस्य=सगरनाम्नो नृपस्य। सन्ततेः=सन्तानस्य, पदव्यां=मार्गे। पदं=चरणं, मा=नहि, निधाः=निधेहि।

समा०—कपिलमनुकर्तुं शीलमस्येति कपिलानुकारी, तेन कपिलानुकारिणा। तव अयं त्वदीयः, तस्य त्वदीयस्य।

अभि०—निजनामरक्षणार्थं तव पितुरयमश्वः कपिलतुल्येन मयापहृतः, अतः तवाश्वग्रहणप्रयासो व्यर्थः, अन्यथा सगरपुत्राणामिव त्वमपि विनंक्ष्यसि।

हिन्दी—इसलिये तुम्हारे पिता के इस घोड़े को कपिल मुनि की तरह मैंने हर लिया है, तुम्हारा इसे छुड़ाने का प्रयत्न व्यर्थ है। अतः तुम सगरपुत्रों के मार्ग का अनुसरण मत करो, नहीं तो उनके समान तुम भी नष्ट हो जाओगे ॥ ५० ॥

ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥५१॥

सञ्जीविनी—ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा। अपभयो निर्भीकः सन्। पुनः पुरंदरं बभाषे। किमिति—हे देवेन्द्र! यद्येषोऽश्वमोचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयः। 'सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः। तर्हि शस्त्रं गृहाण। भवान्रघुं मामनिर्जित्य। कृतकृत्यो न खलु। "इष्टादिभ्यश्च" इतीनिप्रत्ययः। रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥५१॥

अन्वयः—अतः तुरगस्य, रक्षिता, प्रहस्य, अपभयः, "सन्", पुनः पुरन्दरम् बभाषे, यदि एष, ते सर्गः, "तर्हि" शस्त्रम्, गृहाण, भवान्, रघुम्, अनिर्जित्य, कृती, न, खलु।

वाच्य०—रक्षित्रा अपभयेन "सता" पुरन्दरः बभाषे। यदि, एतेन, ते, सर्गेण "भूयते" 'तर्हि' त्वया शस्त्रम् गृह्यताम्। भवता कृतिना न भूयते खलु।

व्याख्या०—ततः = तदनन्तरम्, तुरगस्य = अश्वस्य, रक्षतीति रक्षिता = पालकः, रघुः। प्रहस्य = प्रहासं कृत्वा। अपगतं भयं यस्मादित्यपभयः = निर्भयः 'सन्'। पुनः = भूयः। पुरं दारयतीति पुरन्दरः = इन्द्र, तं पुरन्दरं। बभाषे = ऊचे। यदि = चेत्, एषः = अयम् अश्वमोचनरूप इत्यर्थः। ते = तव, सर्गः = निश्चयः। 'तर्हि' शस्त्रम् = आयुधम्, गृहाण = स्वीकुरु। भवान् = त्वम्, इन्द्र इत्यर्थः। रघुम् = दिलीपपुत्रम् मामित्यर्थः। अनिर्जित्य = अजित्वा। कृतमनेनेति कृती = कृतकृत्यः, न = नहि खलु इति निश्चये।

समा०—अपगतं भयं यस्मात्सः अपभयः। कृतमस्यास्तीति कृती।

अभि०—ततः रघुः प्रहस्याकथयत्, यत् हे इन्द्र ! यदि तेऽश्वमोचनाभावे निश्चयः तर्हि मया सह संग्रामं कुरुष्व, यतो यावत्त्वं मां न जेष्यसि तावदश्वनयने कुतस्ते शक्तिः।

हिन्दी—तब घोड़े के रक्षक रघु ने हँसकर कहा कि हे इन्द्र ! यदि तुम्हारा घोड़े को न छोड़ने का ही निश्चय है तो शस्त्र हाथ में उठाओ, क्योंकि जब तक तुम मुझे नहीं जीत लेते तब तक घोड़ा कैसे ले जा सकते हो ? ॥ ५१ ॥

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम्।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

संजीविनी—स रघुरुन्मुखः सन्। मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः। आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनातिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाकी सन् अतिष्ठत् स्थितवान्। आलीढलक्षणमाह यादवः— "स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम्। त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः। दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढविपर्ययः ॥" इति ॥ ५२ ॥

अन्वयः—सः, उन्मुखः 'सन्' मघवन्तम्, एवम्, उक्त्वा, शरासनम्, सशरम्, करिष्यमाणः, आलीढविशेषशोभिना, वपुःप्रकर्षेण, विडम्बितेश्वरः 'सन्', अतिष्ठत्।

वाच्य०—तेन उन्मुखेन 'सता', करिष्यमाणेन विडम्बितेश्वरेण 'सता' अस्थीयत।

व्याख्या—सः = रघुः। उद्गतं मुखं यस्य स उन्मुखः = ऊर्ध्वीकृताननः, 'सन्'। मघवान् = इन्द्रः, तं मघवन्तम्। एवम् = इत्थम्, पूर्वोक्तप्रकारेण। उक्त्वा = कथयित्वा। शरोऽस्यते क्षिप्यतेऽनेनेति शरासनः = धनुः, तम्। शरेण = बाणेन सहित इति सशरः, तम् सशरम् = बाणयुक्तमित्यर्थः। करिष्यतीति करिष्यमाणः = विधास्यमानः। विशेषेण शोभितुं शीलमस्येति विशेषशोभी, आलीढेन = तदाख्यस्थानभेदेन, विशेषशोभी = शोभातिशयशाली इति आलीढविशेषशोभी, तेन तथोक्तेन। वपुषः = देहस्य, प्रकर्षः = औन्नत्यम् इति वपुःप्रकर्षः, तेन। विडम्बितः = अनुकृतः, ईश्वरः = पिनाकी येन स विडम्बितेश्वरः, 'सन्' अतिष्ठत् = तस्थौ।

समा०—उद्गतं मुखं यस्य सः उन्मुखः। शरस्य आसनं शरासनम्, तत् शरासनम्। शरेण सह वर्तते इति सशरम्, तत् सशरम्। आलीढेन विशेषं शोभितुं शीलमस्येति आलीढविशेषशोभी, तेन आलीढविशेषशोभिना। वपुषः प्रकर्षः वपुःप्रकर्षः, तेन वपुःप्रकर्षेण। विडम्बितः ईश्वरः येन सः विडम्बितेश्वरः।

अभि०—रघुरेवमिन्द्रमुक्त्वा बाणं धनुषा संयोज्य दक्षिणं चरणमग्रत आकुञ्च्य वामं च पश्चाद्विस्तार्य युद्धोन्मुखस्तथा स्थितो यथा त्रिपुरदाहोद्यतः शम्भुरासीत्।

हिन्दी—इन्द्र से इस प्रकार कहकर रघु धनुष पर बाण चढ़ाते हुए आलीढ नामक स्थानभेद से खड़े हुए अर्थात् दायाँ पैर आगे को झुकाकर तथा बायाँ पैर पीछे की ओर तानकर ऐसे सुशोभित हुए जैसे त्रिपुरदाह के समय भगवान् शङ्कर ॥ ५२ ॥

रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः।
नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

सञ्जीविनी—रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण। 'अवष्टम्भो सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि' इति विश्वः। पत्त्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः। अत एवामर्षणोऽसहनः क्रुद्धः इत्यर्थः, गोत्रभिदिन्द्रोऽपि। 'संभावनीये चौरेऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः' इति विश्वः। नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि, दिव्ये धनुषीत्यर्थः। अमोघमवन्ध्यं सायकं बाणं समधत्त संहितवान्।

अन्वयः—रघोः, अवष्टम्भमयेन, पत्त्रिणा, हृदि, क्षतः, 'अतएव', गोत्रभित्, अपि, नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने, धनुषि, अमोघम्, सायकम्, समधत्त।

वाच्य०—क्षतेन, 'अत एव' अमर्षणेन, गोत्रभिदा, अपि, अमोघः सायकः समधीयत।

व्याख्या—रघोः = दिलीपपुत्रस्य। प्राचुर्येणावष्टम्भो यत्रास्त्यवष्टम्भमयः = स्तम्भरूपः तेन तथोक्तेन, पत्त्रिणा = बाणेन। हृदि = हृदये। क्षतः = विद्धः। अतएव, न मर्षितुं शीलमस्य इति अमर्षणः = क्रोधवान्। गां पृथ्वीं त्रायन्ते रक्षन्ति इति गोत्राः = पर्वताः, तान् भिनत्तीति गोत्रभित् = इन्द्रः। अपि। अम्बूनि = जलानि, ददति = यच्छन्तीति अम्बुदाः = मेघाः, नवा नूतनाश्च ते अम्बुदा इति नवाम्बुदाः, तेषाम् अनीकं = सैन्यम्, इति नवाम्बुदानीकं, तस्य मुहूर्तं = क्षणमात्रम्, यत् लांछनम् = चिह्नम् इति मुहूर्तलांछनम्, तस्मिन्। धनुषि = शरासने, अमोघम् सफलम। सायकम् = शरम्। समधत्त = सन्दधे।

समा०—प्रचुरः अवष्टम्भः यस्मिन् सः अवष्टम्भमयः, तेन अवष्टम्भमयेन। अम्बु ददतीति अम्बुदाः, नवाश्च ते अम्बुदाश्च नवाम्बुदाः, नवाम्बुदानामनीकं नवाम्बुदानीकम्, नवाम्बुदानीकस्य मुहूर्तं लाञ्छनं नवाम्बुदानीकमुहूर्तलांछनम्, तस्मिन् नवाम्बुदानीकमुहूर्तलांछने। न मोघः अमोघः, तं अमोघम्।

अभि०—रघोः स्तम्भरूपेण बाणेन हृदये विद्धः शक्रोऽतिक्रुद्धो भूत्वा नवजलधरक्षणमात्रशोभिते स्वधनुषि सफलं बाणं संयोजितवान्।

हिन्दी—रघु के स्तम्भ सदृश दृढ़ बाण के द्वारा हृदय विंध जाने के कारण इन्द्र को बहुत क्रोध हुआ और उसने भी नवीन मेघ समूह में क्षणमात्र के लिये शोभित होनेवाले अपने धनुष पर कभी व्यर्थ न जानेवाला बाण रक्खा ॥ ५३ ॥

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

संजीविनी—भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिर उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्त आशुगः सायको दिलीपसूनोः रघोर्बृहद्विशालं भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य । अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वादितम्, सुप्सुपेति समासः, मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ॥ ५४ ॥

वाच्य०—भीमासुरशोणितोचितेन तेन आशुगेन कुतूहलेन इव पपे ।

व्याख्या—भीमाः = भयङ्कराश्च ते असुराः = दैत्याः इति भीमासुराः, तेषां शोणितम् = रुधिरम् इति भीमासुरशोणितम्, भीमासुरशोणिते उचितः = योग्यः, इति भीमासुरशोणितोचितः । सः = इन्द्रधनुर्मुक्तः । आशु = शीघ्रं गच्छतीति आशुगः = बाणः । दिलीपस्य = तदाख्यनृपस्य, सूनुः = पुत्र इति दिलीपसूनुः तस्य दिलीपसूनोः । बृहद् = विशालम्, भुजयोः = बाह्वोः "भुजबाहू प्रवेष्टो दोः" इत्यमरः । अन्तरं = मध्यभागम् इति भुजान्तरम्, तत् वक्षः इत्यर्थः, प्रविश्य = प्रवेशं कृत्वा न आस्वादितम् इति अनास्वादितम्, पूर्वम् अनास्वादितम् इति अनास्वादितपूर्वम् = पूर्वमनास्वादितम् । मनुष्यस्य = मनुजस्य, शोणितम् = रुधिरम् इति मनुष्यशोणितं तत् । कुतूहलेन = कौतुकेन । इव = यथा । पपौ = अपिबत् ।

समा०—भीमाश्च ते असुराश्च भीमासुराः, भीमासुराणां शोणितं भीमासुरशोणितम्, भीमासुरशोणिते उचितः भीमासुरशोणितोचितः । आशु गच्छतीत्याशुगः । दिलीपस्य सूनुः दिलीपसूनुः तस्य दिलीपसूनोः । भुजयोरन्तरं भुजान्तरम्, तत् भुजान्तरम् । पूर्वम् न आस्वादितं अनास्वादितपूर्वम्, तत् । मनुष्यस्य शोणितम् मनुष्यशोणितम्, तत् मनुष्यशोणितम् ।

अभि०—इन्द्रमुक्तो बाणः यः केवलं भयंकरदैत्यरुधिरपानयोग्य आसीत् रघोः हृदयं प्रविष्टः सन् मनुष्यरुधिरपानासक्त इव जातः ।

हिन्दी—इन्द्र के धनुष से छूटा हुआ बाण जो कि केवल दैत्यरक्तपान का ही अभ्यासी था, रघु के हृदय में घुसकर पहले कभी न चखे हुए मनुष्य के रक्तों का पान बड़े चाव से करने लगा ॥ ५४ ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥५५॥

सञ्जीविनी—कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः । 'सप्तम्युपमान' इत्यादिना समासः । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेन कर्कशा अगुलयो यस्य स तस्मिन् शच्याः पत्रविशेषकैरङ्किते शचीपत्रविशेषकाङ्किते हरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमाप्तस्यायं महानभिभव इति भावः ॥५५॥

अन्वयः—कुमारविक्रमः, कुमारः, अपि, सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ, शचीपत्रविशेषकाङ्कितेे, हरेः, भुजे, स्वनामचिह्नं, सायकम्, निचखान।

वाच्य०—कुमारविक्रमेण कुमारेण अपि स्वनामचिह्नं सायकः, निचख्ने।

व्याख्या—कुमारस्य = कार्तिकेयस्य, विक्रमः इव विक्रमः = पराक्रमः यस्य स तथोक्तः, कुमारः = दिलीपपुत्रः रघुरित्यर्थः। अपि। द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः = गजः, सुराणम् = देवानाम् द्विपः इति सुरद्विपः, तस्य आस्फालनम् = ताडनम् इति सुरद्विपास्फालनम्, तेन कर्कशाः = कठिनाः, अङ्गुलयः = करशाखाः यस्य स सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलिः, तस्मिन् तथोक्ते। शच्याः = इन्द्राण्याः, पत्रविशेषकाणि = पर्णतिलकानि इति शचीपत्रविशेषकाणि, तैः। अकितः = चिह्नितः इति शचीपत्रविशेषकाङ्कितः, तस्मिन्। हरेः = इन्द्रस्य। भुजे = बाहौ। स्वस्य = निजस्य, नाम = अभिधेयम् इति स्वनाम। तत् चिह्नं = लक्षणं यस्य स स्वनामचिह्नस्तं तथोक्तम् सायकम् = बाणम्। निचखान = निखातवान्।

समा०—कुमारस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य सः कुमारविक्रमः। सुराणां द्विपः सुरद्विपः, सुरद्विपस्य आस्फालनं सुरद्विपास्फालनम्, सुरद्विपास्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य सः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलिः, तस्मिन् सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ। पत्रस्य विशेषकाणि पत्रविशेषकाणि, शच्याः पत्रविशेषकाणि शचीपत्रविशेषकाणि, शचीपत्रविशेषकैः अंकितः शचीपत्रविशेषकाङ्कितः, तस्मिन् शचीपत्रविशेषकाङ्किते। स्वस्य नाम स्वनाम, स्वनाम्नः चिह्नं यस्य सः स्वनामचिह्नः, तं स्वनामचिह्नम्।

अभि०—कार्तिकेयसमपराक्रमेण रघुणापि इन्द्रबाहुमध्ये स्वनामाङ्कितः बाणः निचख्ने।

हिन्दी—कार्तिकेय के समान पराक्रमी रघु ने, ऐरावत हाथी के निरन्तर ताडन करते रहने से कठिन तथा इन्द्राणी की पत्र-रचना से अङ्कित इन्द्र की भुजा में अपने नाम से अङ्कित बाण को गाड़ दिया ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्त्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम्।
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥५६॥

संजीविनी—अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य महाशनिध्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च। स शक्रः। सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव। तस्मै रघवे भृशमत्यर्थं चुकोप। तं हन्तुमियेषेत्यर्थः। 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम्' इत्यनेन संप्रदानाच्चतुर्थी।

अन्वयः—अन्येन, मयूरपत्रिणा, शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम्, जहार, च, सः, सुरश्रियः प्रसह्य, केशव्यपरोपणात्, इव, तस्मै, भृशम्, चुकोप।

वाच्य०—महाशनिध्वजः, जह्रे, तेन तस्मै, भृशम्, चुकुपे।

व्याख्या—अन्येन = अपरेण, शरेण = बाणेन। शक्रस्य = इन्द्रस्य। महान् चासौ अशनिः वज्रम्, इति महाशनिः, महाशनिरूपं ध्वजम् = वैजयन्ती, इति महाशनिध्वजम्, तत्। जहार = अहरत्। च = तथा। सः = इन्द्रः। सुराणाम् = देवानां, श्रीः = लक्ष्मीः, इति सुरश्रीः, तस्याः

सुरश्रियः । प्रसह्य = हठात् । केशानां = बालानाम् व्यपरोपणम् = छेदनम् इति केशव्यपरोपणं, तस्मात् । 'कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः । इव = यथा । तस्मै = रघवे । भृशम् = अत्यन्तम् । चुकोप = कोपं कृतवान् ।

समा०—मयूरस्य पत्रं मयूरपत्रम् मयुरपत्रमस्यास्तीति मयूरपत्री, तेन मयूरपत्रिणा, महांश्चासौ अशनिश्च महाशनिः, महाशनिरेव ध्वजम् महाशनिध्वजम्, तत् महाशनिध्वजम् सुराणां श्रीः सुरश्रीः, तस्याः सुरश्रियः । केशानां व्यपरोपणं केशव्यपरोपणम्, तस्मात् केशव्यपरोपणात् ।

अभि०—रघुः अपरेण बाणेन, इन्द्रस्य ध्वजं चिच्छेद । तेन चेन्द्रः तस्मै एवं चुकोप यथा तस्य देवलक्ष्म्याः केशावतारणं केनचित् कृतं भवेत् ।

हिन्दी—रघु ने दूसरे बाण से इन्द्र की ध्वजा काट डाली, जिससे इन्द्र को इतना क्रोध हुआ कि मानो उसकी राज्यलक्ष्मी के सिर के बाल कोई जबर्दस्ती उतार लिया हो ॥५६॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।
बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ॥५७॥

संजीविनी—जयैषिणोरन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोस्तयोरिन्द्ररघ्वोः । गरुत्मन्तः पक्षवन्तः । 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्' इत्यमरः । आशीविषा दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशीविषाः सर्पाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । 'स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाऽहिदंष्ट्रयोः' इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः । सपक्षाः सर्पा इव द्रष्टृणां भयावहा इत्यर्थः । तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च । धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः, पत्रिभिर्बाणैरुपान्तस्थितास्तटस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ।

अन्वयः—जयैषिणोः, तयोः, गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः, अधोमुखैः ऊर्ध्वमुखैः च पत्रिभिः, उपान्तस्थितसिद्धसैनिकम्, तुमुलम्, युद्धम्, बभूव ।

वाच्य०—उपान्तस्थितसिद्धसैनिकेन, तुमुलेन, युद्धेन, बभूवे ।

व्याख्या—जयं = विजयम्, इच्छतः = अभिलषतः इति जयैषिणौ, तयोः जयैषिणोः । तयोः = रघ्विन्द्रयोः । गरुतः = पक्षाः सन्ति येषां ते गरुत्मन्तः, आशिषि = दंष्ट्रायां विषम् = गरलम्, येषां ते आशीविषाः सर्पा इत्यर्थः, गरुत्मन्तश्च ते आशीविषाः इति गरुत्मदाशीविषाः । भीमम् = भयङ्करम्, दर्शनम् = अवलोकनम् येषां ते भीमदर्शनाः, गरुत्मदाशीविषा इव भीमदर्शना इति तैस्तथोक्तैः । अधः = नीचैः मुखम् = आननम् येषां ते अधोमुखाः, तैः अधोमुखैः । ऊर्ध्वम् = उपरि, मुखम् = आननम् येषां ते ऊर्ध्वमुखाः, तैः ऊर्ध्वमुखैः । च = तथा । पत्रिभिः = बाणैः । अन्तस्य = अवसानस्य समीपम् = पार्श्वम् इति उपान्तम्, उपान्ते स्थिताः = वर्तमानाः इति उपान्तस्थिताः । तादृशाः सिद्धाः = देवयोनिविशेषाः, सैनिकाः = सेनापुरुषाः यस्मिंस्तत्तथोक्तम् उपान्तस्थितसिद्धसैनिकम् । तुमुलम् = भयङ्करम् । युद्धम् = जन्यम् । बभूव = अभूत् ।

समा०—जयमेषितुं शीलमनयोरिति जयैषिणौ, तयोः जयैषिणोः । गरुतः एषां सन्तीति गरुत्मन्तः, गरुत्मन्तश्च ते आशीविषाश्च गरुत्मदाशीविषाः, गरुत्मदाशीविषा इव भीमं दर्शनं येषां

ते गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनाः, तैः गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः। अधः मुखं येषां ते अधोमुखाः, तैः अधोमुखैः। ऊर्ध्वं मुखं येषां ते ऊर्ध्वमुखाः, तैः ऊर्ध्वमुखैः। पत्रमेषामस्तीति पत्रिणः, तैः पत्रिभिः। सिद्धाः सैनिकाश्च सिद्धसैनिकाः, अन्तस्य समीपम् उपान्तम्, उपान्ते स्थिताः उपान्तस्थिताः, उपान्तस्थिताः सिद्धसैनिकाः यस्मिन् तत् उपान्तस्थितसिद्धसैनिकम्।

अभि०—एवं रघोरिन्द्रस्य च परस्परं सैनिकेषु सिद्धेषु च पश्यत्सु घोरं युद्धं बभूव। इन्द्रस्य बाणाः अधोमुखाः रघोश्च ऊर्ध्वमुखा आसन्।

हिन्दी—इस प्रकार रघु और इन्द्र का, परस्पर जय की अभिलाषा से सिद्धों तथा सैनिकों के देखते हुए भयंकर युद्ध आरम्भ हुआ। दोनों के बाण ऊपर से नीचे तथा नीचे से ऊपर की ओर इस प्रकार चल रहे थे मानों उड़नेवाले साँप हों॥ ५७॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः।
शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः॥ ५८॥

सञ्जीविनी—वासवोऽतिप्रबन्धेनातिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसह्यत इति दुष्प्रसहं तस्य। दुःखेनाप्यसह्यस्येत्यर्थः। तेजसः प्रतापस्याश्रयं तं रघुम्। अम्बुदोऽद्भिः स्वतश्च्युतं निर्गतं वह्निमिव। निर्वापयितुं न शशाक। रघोरपि लोकपालात्मकत्वेन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः॥ ५८॥

अन्वयः—वासवः, अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः, दुष्प्रसहस्य, तेजसः, आश्रयम्, तम्, अम्बुदः, अद्भिः, स्वतः, च्युतम् वह्निम्, इव, निर्वापयितुम्, न शशाक।

वाच्य०—वासवेन, अम्बुदेन, अद्भिः, स्वतः च्युतम्, वह्निम्, इव, निर्वापयितुम्, न, शेके।

व्याख्या—वासवः = इन्द्रः। अस्त्राणाम् = आयुधानाम्, वृष्टयः = वर्षणानि, इति अस्त्रवृष्टयः, अतिशयितः प्रबन्धः अतिप्रबन्धः = अतिसातत्यम्, तेन प्रहिताः = प्रयुक्ताः इति अतिप्रबन्धप्रहिताः, तादृश्यः अस्त्रवृष्टयः इति अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टयः, ताभिः अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः। दुःखेन = कष्टेन, प्रसह्यते = सोढुं शक्यते, इति दुष्प्रसहम्, तस्य दुष्प्रसहस्य। तेजसः = प्रतापस्य। आश्रयम् = स्थानम्। तम् = रघुम्। अम्बूनि = जलानि, ददाति = प्रयच्छतीति, अम्बुदः = मेघ इत्यर्थः। अद्भिः = जलैः,। स्वतः = स्वस्मात्, च्युतम् = निर्गतम्, वह्निम् = अग्निम्, विद्युतमित्यर्थः। इव = यथा निर्वापयितुम् = शान्तं कर्तुम्, न = नैव, शशाक = समर्थोऽभूत्।

समा०—अतिप्रबन्धेन प्रहिताः अतिप्रबन्धप्रहिताः, अस्त्राणां वृष्टयः अस्त्रवृष्टयः, अतिप्रबन्धप्रहिताश्च ता अस्त्रवृष्टयश्च अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टयः, ताभिः अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः। दुःखेन प्रसह्यत इति दुष्प्रसहम् तस्य दुष्प्रसहस्य। अम्बूनि ददाति अम्बुदः।

अभि०—स्वस्मादप्युत्पन्नां विद्युतं यथा मेघः शान्तां कर्तुं न समर्थः तथैव स्वांशादुत्पन्नमपि (रघो लोकपालांशत्वात्) बाणवर्षैः रघुं शक्रः स्वयं जेतुं न समर्थोऽभूत्।

हिन्दी—जैसे कि मेघ अपने से ही उत्पन्न बिजली के तेज को वृष्टि द्वारा शान्त नहीं कर सकता, उसी प्रकार अपने ही अंश (राजा लोकपालों का अंश होता है) से उत्पन्न रघु को इन्द्र अस्त्रों की वृष्टि से न जीत सका ॥ ५८ ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद् विडौजसः ॥ ५९ ॥

सञ्जीविनी—ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट् व्यापकमोजो यस्य स तस्य विडौजस इन्द्रस्य । पृषोदरादित्वात्साधुः । शरासनज्यां धनुर्मौर्वीं शशांकस्यार्धः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन पत्रिणालुनादच्छिनत् ॥ ५९ ॥

अन्वयः—ततः, रघुः, हरिचन्दनाङ्किते, प्रकोष्ठे, प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम्, विडौजसः, शरासनज्याम्, शशाङ्कार्धमुखेन, पत्रिणा, अलुनात् ।

वाच्य०—ततः रघुणा हरिचन्दनांङ्किते, प्रकोष्ठे, प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनी, विडौजसः शरासनज्या, अलूयत ।

व्याख्या—ततः = तदनन्तरम् । रघुः = दिलीपसूनुः । हरिचन्दनेन = कल्पवृक्षेण, अङ्कितः = चिह्नितः इति हरिचन्दनाङ्कितः तस्मिन् हरिचन्दनाङ्किते । प्रकोष्ठे = मणिबन्धस्थाने । प्रमथ्यते = आलोड्यते, इति प्रमथ्यमानः, स चासौ अर्णवः = समुद्रः इति प्रमथ्यमानार्णवः, धीरम् = गंभीरम् नदितुं ध्वनितुं शीलमस्या इति धीरनादिनी, प्रमथ्यमानार्णव इव धीरनादिनी इति तथोक्ता, ताम् । विट् = व्यापकम्, ओजः = तेजः यस्यासौ विडौजाः = इन्द्रः, तस्य विडौजसः । शरः = बाणः, अस्यते = क्षिप्यते अनेन इति शरासनम् धनुरित्यर्थः, तस्य ज्या = मौर्वी इति शरासनज्या, तां शरासनज्याम् । शशः = मृगविशेषः, अङ्के = क्रोडे, यस्यासौ शशाङ्कः, तस्यार्धः = खण्डः इति शशाङ्कार्धः, स इव मुखम् = आननम्, अग्रभाग इत्यर्थः यस्यासौ शशाङ्कार्धमुखः, तेन तथोक्तेन । पत्रम् = दलम् अस्यास्तीति पत्री = बाणः, तेन पत्रिणा अलुनात् = चिच्छेद ।

समा०—हरिचन्दनेन अङ्कितः हरिचन्दनाङ्कितः, तस्मिन् हरिचन्दनाङ्किते । प्रमथ्यते इति प्रमथ्यमानः, प्रमथ्यमानश्चासौ अर्णवश्च प्रमथ्यमानार्णवः, धीरं नदितुं शीलमस्या इति धीरनादिनी, प्रमथ्यमानार्णववत् धीरनादिनी प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनी, तां प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् । विड् व्यापकं ओजो यस्य सः विडौजाः, तस्य विडौजसः । शरासनस्य ज्या शरासनज्या, तां शरासनज्याम् । शशस्य अङ्को यस्य सः शशाङ्कः, शशाङ्कस्य अर्द्धः शशाङ्कार्द्धः, शशाङ्कार्द्ध इव मुखं यस्य सः शशाङ्कार्द्धमुखः, तेन शशाङ्कार्द्धमुखेन ।

अभि०—ततः रघुणा, इन्द्रस्य गम्भीरशब्दवती मौर्वी अर्द्धचन्द्राकृतिना बाणेन छिन्ना ।

हिन्दी—तब रघु ने इन्द्र की कलाई पर, जो कि हरिचन्दन से चिह्नित थी, स्थित धनुष की डोरी को, जो कि मथे जाते हुए समुद्र के समान गम्भीर शब्द कर रही थी—अर्धचन्द्राकार फलवाले बाण से काट डाला ॥ ५९ ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

सञ्जीविनी—विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं वज्रमायुधमाददे जग्राह ॥ ६० ॥

अन्वयः—विवृद्धमत्सरः सः, चापम्, उत्सृज्य, प्रबलस्य, विद्विषः, प्रणाशनाय, महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितम् स्फुरत्प्रभामण्डलम्, अस्त्रम्, आददे ।

वाच्य०—विवृद्धमत्सरेण, तेन स्फुरत्प्रभामण्डलम्, अस्त्रम्, आददे ।

व्याख्या—विवृद्धः=वृद्धिं गतः, मत्सरः=क्रोधः यस्यासौ विवृद्धमत्सरः । सः=इन्द्रः । चापम्=धनुः । उत्सृज्य=परित्यज्य । प्रकृष्टं बलम्=शक्तिः यस्यासौ प्रबलः, तस्य प्रबलस्य । विशेषेण द्वेष्टि=द्वेषं करोति इति विद्विट्, तस्य विद्विट्, शत्रोरित्यर्थः । प्रणाशनाय=मारणाय । महीम्=पृथ्वीं धारयन्ति=धारणं कुर्वन्ति इति महीध्राः पर्वताः इत्यर्थः, तेषां पक्षाः=गरुतः इति महीध्रपक्षाः. तेषां व्यपरोपणम्=कर्तनम् इति महीध्रपक्षव्यपरोपणम्, तत्र उचितम्=अभ्यस्तम् इति महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितम्, तत्तथोक्तम् । अस्त्रम्=आयुधम्, वज्रमित्यर्थः । आददे=जग्राह ।

समा०—विवृद्धः मत्सरः यस्य सः विवृद्धमत्सरः । महीं धारयन्तीति महीध्राः, महीध्राणां पक्षाः महीध्रपक्षाः, महीध्रपक्षाणां व्यपरोपणं महीध्रपक्षव्यपरोपणम्, महीध्रपक्षव्यपरोपणे उचितं महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितम्, तत् महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितम् । प्रभायाः मण्डलं प्रभामण्डलम्, स्फुरत् प्रभामण्डलं यस्य तत् स्फुरत्प्रभामण्डलम्, तत् स्फुरत्प्रभामण्डलम् ।

अभि०—ततः इन्द्रः रघोर्वधाय खण्डितं धनुः परित्यज्य गिरिपक्षकर्तनप्रसिद्धं स्ववज्रं गृहीतवान् ।

हिन्दी—तब इन्द्र ने रघु का वध करने के लिये टूटा हुआ धनुष छोड़ कर पर्वतों के पर काटने में प्रसिद्ध अपना अस्त्र वज्र उठाया ॥ ६० ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥ ६१ ॥

संजीविनी—रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः सन् । सैनिकानामश्रुभिः सह भूमौ पपात । यस्मिन्पतिते ते रुरुदुरित्यर्थः । निमेषमात्रात्तद्व्यथां दुःखमवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां हर्षेण ये निःस्वनाः क्ष्वेडारवैः सहोत्थितश्च । तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

अन्वयः—रघुः तेन, भृशम्, वक्षसि ताडितः 'सन्' सैनिकाश्रुभिः सह, भूमौ, पपात, निमेषमात्रात्, तद्व्यथाम्, अवधूय, सैनिकहर्षनिःस्वनैः, सह, उत्थितः ।

वाच्य०—रघुणा, तेन, भृशम्, ताडितेन 'सता' पेते, उत्थितम्।

व्याख्या—रघुः=दिलीपसुतः। तेन=वज्रेण। भृशम्=अत्यर्थम्। वक्षसि=उरसि, ताडितः=विद्धः 'सन्'। सेनायां समवेताः सैनिकाः=सेनापुरुषाः, तेषाम्। अश्रूणि=नेत्र-जलानि, इति सैनिकाश्रूणि, तैः सैनिकाश्रुभिः। सह=सार्धम्। भूमौ=पृथिव्याम्। पपात=अपतत्। निमेष एव निमेषमात्रम्=क्षणमात्रम्, तस्मान्निमेषमात्रात्। तस्य=वज्रस्य, व्यथा=पीडा इति तद्व्यथा, ताम् तद्व्यथाम्। अवधूय=निरस्य। सेनायां समवेताः। सैनिकाः=सेना पुरुषाः तेषां हर्षेण=आमोदेन, निःस्वनाः=शब्दाः इति सैनिकहर्षनिःस्वनाः, तैः सैनिकहर्षनिःस्वनैः। सह=सार्धम्, उत्थितः=उत्तस्थौ।

समा०—सैनिकानामश्रूणि सैनिकाश्रूणि, तैः सैनिकाश्रुभिः। केवलं निमेषः निमेषमात्रम्, तस्मात् निमेषमात्रात्। तस्य व्यथा तद्व्यथा, तां तद्व्यथाम्। हर्षेण निःस्वनाः हर्षनिःस्वनाः, सैनिकानां हर्षनिःस्वनाः सैनिकहर्षनिःस्वनाः, तैः सैनिकहर्षनिःस्वनैः।

अभि०—यथैव वज्रेण ताडितो रघुः पृथिव्यां पपात तथैव सैनिकानामपि दुःखेनाश्रूणि भूमौ पतितानि। क्षणमात्रेणैव च यथा तत्पीडां तिरस्कृत्य रघुरुत्थितस्तथैव सैनिकानामपि हर्षेण जयशब्दा बभूवुः।

हिन्दी—जैसे ही रघु वज्र की चोट से पृथिवी पर गिरा, सैनिकों के भी आँसू गिरे, एवं ज्योंही क्षणमात्र में वज्र की पीडा भूल कर रघु पृथ्वी से उठा, सैनिकों में हर्ष से जयध्वनि (सिंहनाद) गूँज उठी ॥ ६१ ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

सञ्जीविनी—तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्यातिशयेन। वृत्रं हतवानिति वृत्रहा। 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्'। तुतोष। स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः। कथं शत्रोः संतोषोऽत आह-गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमंघ्रिर्निधीयते। गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः। गुणाः शत्रूनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥६२॥

अन्वयः—तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे, विपक्षभावे, चिरम्, तस्थुषः अस्य, वीर्यातिशयेन वृत्रहा, तुतोष, हि, सर्वत्र, गुणैः, पदम्, निधीयते।

वाच्य०—वृत्रघ्ना तुतुषे, हि गुणाः सर्वत्र पदम् निदधति।

व्याख्या—तथापि=वज्रप्रहारेऽपि। शस्यन्ते=हन्यन्ते शत्रवः एभिः इति शस्त्राणि, तेषां व्यवहारः=प्रयोगः इति शस्त्रव्यवहारः, तेन निष्ठुरः=क्रूर इति शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरः, तस्मिंस्तथोक्ते। विरुद्धः पक्षो यस्यासौ विपक्षः, तस्य भावः विपक्षभावः=शत्रुता, तस्मिन् विपक्षभावे। चिरम्=बहुकालम्। तस्थुषः=स्थितवतः, अस्य=एतस्य, रघोः। वीर्यस्य=तेजसः, अतिशयः=आधिक्यम् इति वीर्यातिशयः, तेन वीर्यातिशयेन। वृत्रं=तन्नामानमसुरम्,

हतवान्=व्यापादितवान्, स वृत्रहा=इन्द्रः इत्यर्थः। तुतोष=तुष्टिं लेभे। हि=यतः। सर्वत्र=शत्रुमित्रोदासीनेषु। गुणैः=शौर्यादिभिः। पदम्=चरणः। निधीयते=स्थाप्यते।

समा०—शस्त्राणां व्यवहारः शस्त्रव्यवहारः, शस्त्रव्यवहारेण निष्ठुरः शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरः, तस्मिन् शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे। विपक्षस्य भावः विपक्षभावः, तस्मिन् विपक्षभावे। तस्थौ इति तस्थिवान्, तस्य तस्थुषः। वीर्यस्य अतिशयः वीर्यातिशयः, तेन वीर्यातिशयेन।

अभि०—शस्त्रव्यवहारेण शत्रुत्वं प्रकाशयतोऽपि रघोः पराक्रमेणेन्द्रः प्रसन्नो बभूव। यतः शौर्यादयो गुणाः शत्रूनपि प्रसन्नान् कुर्वन्ति।

हिन्दी—शस्त्र प्रयोग के कारण शत्रुता में देर तक टिकनेवाले रघु के अतिशय पराक्रम से इन्द्र प्रसन्न हुए; क्योंकि गुणों का आदर शत्रु भी करते हैं ॥६२॥

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम्।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥६३॥

संजीविनी—सारवत्तयाद्रिष्वप्यसङ्गमप्रतिबन्धं मे आयुधं वज्रं त्वदन्येन न विसोढम् नासह्यत। अतो मां प्रीतं सन्तुष्टमवेहि। तुरंगमादृते तुरंगं वर्जयित्वा। "अन्यारादितरर्ते" इति पञ्चमी। किमिच्छसीति स्फुटं वासव आह। तवेयता पराक्रमेण प्रसन्नस्य मे तुरंगमादन्यददेयं नास्तीति भावः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—सारवत्तया, अद्रिषु, अपि, असङ्गम्, मे, आयुधम्, त्वदन्येन, न, विसोढम्, अतः, माम्, प्रीतम्, अवेहि, तुरङ्गमात्, ऋते, किम्, इच्छसि इति, स्फुटम्, वासवः आह।

वाच्य०—त्वदन्यः न विसोढवान्। अहम् प्रीतः अवेयै। किम् इष्यते इति वासवेन प्रोच्यत।

व्याख्या—सारः=बलम् अस्यस्मिन्निति सारवत्, तस्य भावः सारवत्ता, तया सारवत्तया। अद्रिषु=पर्वतेषु। अपि असङ्गम्=प्रतिबन्धरहितम्। मे=मम, इन्द्रस्य। आयुधम्=शस्त्रम् वज्ररूपम्। त्वत्तः=त्वत्सकाशात्, अन्यः=अपरः, इति त्वदन्यः, तेन त्वदन्येन। न =नहि। विसोढम्=सहनं कृतम्। अतः, माम्=इन्द्रम्। प्रसन्नम्=हृष्टम्। अवेहि= जानीहि। तुरङ्गमात्=अश्वात्। ऋते=विना। किम्=वस्तु। इच्छसि=अभिलषसि। इति एवम्। स्फुटम्=स्पष्टम्। वासवः=इन्द्रः। आह=अकथयत्।

समा०—सारः अस्यास्तीति सारवत्, सारवतः भावः सारवत्ता, तया सारवत्तया। न विद्यते सङ्गो यस्य तत् असङ्गम्। त्वत् (पं० त०) अन्यः त्वदन्यः, तेन त्वदन्येन।

अभि०—अतीव बलवन्ममेदं वज्रं त्वां विहाय न केनचित्सोढम्, अतोऽहं त्वयि प्रसन्नः, तुरङ्गमं विहाय यद्वाञ्छसि तद्ददामीति रघुमिन्द्र उवाच।

हिन्दी—पर्वतों के छेदन में भी जिसकी गति कुण्ठित न हो सकी ऐसे इस मेरे वज्र को तुम्हें छोड़कर आज तक कोई भी सहन नहीं कर सका है। मैं तुम पर प्रसन्न हूँ। घोड़े को छोड़कर चाहे कुछ भी माँग लो, इस प्रकार इन्द्र ने रघु से स्पष्ट शब्दों में कहा ॥ ६३ ॥

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुंखद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४॥

सञ्जीविनी—तत इन्द्रवचनोत्तरं निषङ्गात्तूणीरादसमग्रं यथा तथोद्धृतं सुवर्णपुंखद्युतिभी रञ्जिता अंगुलयो येन तमिषुं प्रतिसंहरन्निवर्तयन् । न प्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । "प्रियवशे वदः खच्" इति खच्प्रत्ययः । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इत्यनेन मुमागमः । नरेन्द्रसनू रघुः सुरेश्वरमिन्द्रं प्रत्यवदत् प्रत्युक्तवान् । न तु प्राहरदिति भावः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—ततः, निषङ्गात्, असमग्रम्, 'यथा स्यात्तथा' उद्धृतम्, सुवर्ण-पुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम्, इषुम्, प्रतिसंहरन्, प्रियंवदः, नरेन्द्रसूनुः, सुरेश्वरम्, प्रति, अवदत् ।

वाच्य०—प्रतिसंहरता प्रियंवदेन नरेन्द्रसूनुना सुरेश्वरः प्रत्यौच्यत ।

व्याख्या—ततः = तदनन्तरम् । निषङ्गात् = तूणीरात् । न समग्रमित्यसमग्रम् = असम्पूर्णम्, यथा स्यात्तथा, उद्धृतम् = निष्कासितम् । सुवर्णस्य = कनकस्य, पुंखः = बाणमूलभागः इति सुवर्णपुङ्खः तस्य द्युतयः = कान्तयः इति सुवर्णपुङ्खद्युतयः, ताभिः रञ्जिताः = रञ्जनत्वमापादिताः, अङ्गुलयः = करशाखाः येन सः सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिः, तं तथोक्तम् । इषुम् = बाणम् । प्रति-संहरन् = निवर्त्तयन् । प्रियम् = इष्टम् वदति = कथयति, इति प्रियंवदः । नराणां = मनुष्याणा-मिन्द्रः = स्वामी, इति नरेन्द्रः = राजा दिलीप इत्यर्थः । तस्य सूनुः = पुत्रः रघुः । सुराणाम् = देवानाम्, ईश्वरः = स्वामी, सुरेश्वरः = इन्द्रः, तं सुरेश्वरम् । प्रत्यवदत् = जगाद ।

समा०—न समग्रम् असमग्रम् 'क्रियाविशेषणम्' । सुवर्णस्य पुङ्खः सुवर्णपुङ्खः, सुवर्णपुङ्खस्य द्युतयः सुवर्णपुङ्खद्युतयः, सुवर्णपुङ्खद्युतिभिः रञ्जिता अङ्गुलयो येन सः सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिः, तं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् । नराणामिन्द्रः नरेन्द्रः, नरेन्द्रस्य सूनुः नरेन्द्रसूनुः । सुराणा-मीश्वरः, तं सुरेश्वरम् ।

अभि०—स्वतूणीरादर्धनिष्कासितं बाणं पुनस्तूणीरे एव कुर्वन् रघुः मधुरेण स्वरेण इन्द्रं प्रत्युवाच ।

हिन्दी—अपने तरकस से आधे निकाले बाण को फिर वापस तरकस में करते हुये रघु ने मधुर स्वर से कहा ॥ ६४ ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

सञ्जीविनी—हे प्रभो इन्द्र ! अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्तर्ह्यजस्रदीक्षायां प्रयतः स मद्गुरुर्मम पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तोऽस्तु । अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति भावः ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे प्रभो, यदि, अश्वं, अमोच्यं, मन्यसे, ततः अजस्रदीक्षाप्रयतः, सः मद्गुरुः, विधिना, एव, कर्मणि, समाप्ते, 'सति', क्रतोः, अशेषेण फलेन युज्यताम् ।

वाच्य०—यदि, त्वया, अश्वः, अमोच्यः, मन्यते, ततः अजस्रदीक्षाप्रयतेन, तेन, मद्गुरुणा क्रतोः, अशेषेण, फलेन, युज्यताम् ।

व्याख्या—प्रभवति = समर्थो भवति, इति प्रभुः, संबुद्धौ हे प्रभो । यदि = चेत्, अश्वम् = तुरङ्गमम् । मोक्तुं = परित्यक्तुं योग्यः मोच्यः, न मोच्यः अमोच्यः, तम् अमोच्यम् । मन्यसे = जानासि । ततः = तदा । अजस्रं = निरन्तरं, दीक्षा = यज्ञदीक्षा, तत्र प्रयतः तत्परः इति अजस्रदीक्षाप्रयतः । सः = प्रसिद्धः । मम = रघोः गुरुः = पिता इति मद्गुरुः, 'गुरू गीष्पतिपित्रादौ' इत्यमरः । विधिना = शास्त्रानुकूलविधानेन एव कर्मणि = कार्ये । समाप्ते = अवसिते । 'सति', क्रतोः = यज्ञस्य । अशेषेण = सम्पूर्णेन । फलेन = लाभेन । युज्यताम् = युक्तो भवतु ।

समा०—मोक्तुं योग्यः मोच्यः, न अमोच्यः, तम् अमोच्यम् । अजस्रं दीक्षा अजस्रदीक्षा अजस्रदीक्षायां प्रयतः अजस्रदीक्षाप्रयतः । मम गुरुः मद्गुरुः । न विद्यते शेषो यस्य तत् अशेषम् तेन अशेषेण ।

अभि०—हे इन्द्र, यदि त्वमश्वस्य मोचनं न कर्तुमिच्छसि तर्हि मम पिता अश्वं विनैव अश्वमेधयज्ञस्य सकलं फलं यथा प्राप्नोति तथा कुरु ।

हिन्दी—रघु ने कहा कि हे इन्द्र, यदि आप घोड़े को छोड़ना उचित नहीं समझते तो मेरे पिता, आरम्भ किये हुए, अश्वमेध यज्ञ के विधिवत् समाप्त होने पर जो फल प्राप्त होता है, उस सम्पूर्ण फल को प्राप्त करें ॥ ६५ ॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तथैव सन्देशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेश ! तथा विधीयताम् ॥६६॥

संजीविनी—सदोगतः सदोगृहं गतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्यैकांशतयाष्टानामन्यतममूर्तित्वात् । दुरासदोऽस्माद्दृशैर्दुष्प्राप्यो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं तव संदेशहराद्वार्ताहरादेव शृणोति च । हे लोकेशेन्द्र तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—सदोगतः, त्रिलोचनकांशतया, दुरासदः, विशांपतिः यथा, इमम्, वृत्तान्तम्, तव, सन्देशहरात्, एव, शृणोति, च, हे, लोकेश, तथा, विधीयताम् ।

वाच्य०—सदोगतेन, दुरासदेन, विशांपतिना, यथा, अयं वृत्तान्तः, श्रूयते तथा, त्वं, विधेहि ।

व्याख्या—सदः = सभाम् । गतः = प्राप्तः इति सदोगतः । त्रीणि = त्रिसंख्यकानि, लोचनानि नेत्राणि यस्य सः त्रिलोचनः शिवः इत्यर्थः । एकः = केवलः चासौ, अंशः = भागः इति एकांशः, त्रिलोचनस्यैकांशः इति त्रिलोचनैकांशः, तस्य भावः त्रिलोचनैकांशता, तया तथोक्तया । दुःखेन = कष्टेन, आसादयितुम् = लब्धुं योग्यः इति दुरासदः । विशांपतिः = नरेन्द्रः ।

यथा = येन प्रकारेण । इमम् = एतम् । वृत्तान्तम् = वार्ताम् । तव = भवतः, सन्देशम् = वाचिकं सन्देशवचनमिति यावत्, हरति = नयति इति सन्देशहरः 'सन्देशवाग्वाचिकं स्याद्' इत्यमरः, तस्मात् सन्देशहरात् । एव इति अवधारणेऽर्थेऽव्ययम् । लोकानां = जनानाम् , ईशः = स्वामी तत्सम्बुद्धौ । तथा = तेनैव प्रकारेण, विधीयताम् = क्रियताम् ।

समा०—सदः (द्वितीया) गतः सदोगतः । त्रीणि लोचनानि यस्य सः त्रिलोचनः, एकश्चासौ अशश्च एकांशः, त्रिलोचनस्यैकांशः त्रिलोचनैकांशः, त्रिलोचनैकांशस्य भावः त्रिलोचनैकांशता, तया त्रिलोचनैकांशतया । दुःखेनासाद्यत इति दुरासदः । हरतीति हरः, सन्देशस्य हरः सन्देशहरः, तस्मात् सन्देशहरात् । लोकानामीशः लोकेशः, तत्सम्बुद्धौ हे लोकेश ।

अभि०—किंच, हे इन्द्र ! मम पिता यज्ञमण्डपे स्थित आस्ते, स चावयोर्वृत्तं यथा तव सन्देशहरादेव शृणुयात् तथा त्वया विधेयम् ।

हिन्दी—और हे इन्द्र ! शिवांश होने के कारण दुरासद मेरे पिता इस समय यज्ञ मण्डप में स्थित हैं । वे हमारे इस वृत्तान्त को आपके दूत के द्वारा ही जिस प्रकार सुन सकें, ऐसा प्रबन्ध करें ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

संजीविनी—मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः सम्बन्धिनं कामं मनोरथं तथेति तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः । यथागतं ययौ । सुदक्षिणासूनू रघुरपि नातिप्रमना विजयलाभेऽप्यश्वनाशान्नातीव तुष्टः सन् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

अन्वयः—मातलिसारथिः, रघोः, कामम् , तथा इति, प्रतिशुश्रुवान् यथाऽऽगतम् , ययौ, सुदक्षिणसूनः अपि, नातिप्रमनाः 'सन्' नृपस्य, सदोगृहम् , न्यवर्तत ।

वाच्य०—मातलिसारथिना, रघोः, कामः, तथा इति, प्रतिश्रुतम्, यथाऽऽगतम् यये, सुदक्षिणासूनुना, अपि नातिप्रमनसा नृपस्य सदोगृहम् न्यवर्त्यत ।

व्याख्या—मातलिः = तन्नामकः सारथिः = सूतः यस्यासौ मातलिसारथिः, इन्द्रः इत्यर्थः । रघोः = दिलीपसूनोः । कामम् = मनोरथम् । तथा = तथास्तु, इति = एवम् । प्रतिशुश्रुवान् = प्रतिज्ञातवान् । येनायातस्तेनैव मार्गेण, ययौ = जगाम । सुदक्षिणायाः = दिलीपपत्न्याः, सूनुः = पुत्रः इति सुदक्षिणासूनुः, अपि, प्रहृष्टम् = अतिप्रसन्नम् , मनः = चित्तम् यस्यासौ प्रमनाः, अत्यन्तम् = अधिकम् प्रमनाः इति अतिप्रमनाः, न अतिप्रमनाः इति नातिप्रमनाः सन् । नॄन् = मनुष्यान् पाति = रक्षति इति नृपः राजा, तस्य दिलीपस्येत्यर्थः । सदसः = सभायाः, गृहम् = भवनम् । न्यवर्तत = निवृत्तोऽभूत् ।

समा०—मातलिः सारथिर्यस्य सः मातलिसारथिः । प्रतिशुश्राव इति प्रतिशुश्रुवान् । आगतमनतिक्रम्य यथागतम् । सुदक्षिणायाः सूनुः सुदक्षिणासूनुः । प्रहृष्टं मनः यस्य सः

प्रमनाः, न अत्यन्तं प्रमनाः नातिप्रमनाः। सदसो गृहं सदोगृहम्, तत् सदोगृहम्।

अभि०—इन्द्रः रघोः प्रस्तावं तथैवास्तु, इति स्वीकृत्य स्वीयसारथिना मातलिना सह येन मार्गेणायात आसीत्तेनैव स्वपुरीं प्रति निवृत्तः। रघुरपि विजयलाभेऽप्यश्वालाभान्नातिप्रहृष्टो दिलीपसभाभवनं प्रत्याजगाम।

हिन्दी—इन्द्र ने रघु की प्रार्थना स्वीकार की और अपने सारथि मातलि के साथ जिस मार्ग से आया था उसी मार्ग से अपनी नगरी की ओर प्रस्थान किया। इधर रघु भी विजयी होने पर भी घोड़ा प्राप्त न होने के कारण विशेष प्रसन्न न होते हुए दिलीप के सभा-भवन की ओर लौटे॥ ६७॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः।
परामृशन्हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम्॥ ६८॥

संजीविनी—हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितः। वृत्तान्तमिति शेषः। प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितम्। तस्य रघोरिदं तदीयम्। अङ्गं शरीरं परामृशंस्तं रघुमभ्यनन्दत्॥ ६८॥

अन्वयः—**हरेः शासनहारिणा, प्रथमम्, प्रबोधितः, प्रजेश्वरः, हर्षजडेन, पाणिना, कुलिशव्रणाङ्कितम्, तदीयम्, अङ्गम् परामृशन्, तम्, अभ्यनन्दत्।**

वाच्य०—प्रबोधितेन, प्रजेश्वरेण, परामृशता, सः, अभ्यनन्द्यत।

व्याख्या—हरेः=इन्द्रस्य। शासनम्=आज्ञाम्, हरति=नयति तच्छीलः शासनहारी, दूत इत्यर्थः, तेन शासनहारिणा। प्रथमम्=पूर्वमेव। प्रबोधितः=वृत्तान्तं विज्ञापितः। प्रकर्षेण जायन्त इति प्रजाः=लोकाः, तासाम् ईश्वरः=स्वामी इति प्रजेश्वरः, राजा दिलीप इत्यर्थः। हर्षेण=आनन्देन, जडः=शिथिलः इति हर्षजडः तेन हर्षजडेन। पाणिना=करेण। कुलिशस्य=वज्रस्य। 'ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः। व्रणाः=ईर्माणि, 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः। इति कुलिशव्रणाः, तैः अङ्कितम्=चिह्नितम् इति कुलिशव्रणाङ्कितम् तत्तथोक्तम्। तस्य=रघोः, इदम्=सम्बन्धि इति तदीयम् तत्। अङ्गम्=शरीरम्, परामृशन्=स्पृशन्। तम्=रघुम्। अभ्यनन्दत=अभिनन्दितवान्।

समा०—शासनं हरतीति शासनहारी, तेन शासनहारिणा। प्रजानामीश्वरः प्रजेश्वरः। हर्षेण जडः हर्षजडः, तेन हर्षजडेन। कुलिशस्य व्रणः कुलिशव्रणः कुलिशव्रणेन अङ्कितं कुलिशव्रणाङ्कितम्, तत् कुलिशव्रणाङ्कितम्।

अभि०—रघुशक्रवृत्तान्तो दिलीपेन दूतमुखात्पूर्वमेव ज्ञातः, अतः गृहागतं रघुं हर्षशिथिलेन पाणिना परामृशता तेन तुष्टिर्लब्धा।

हिन्दी—रघु और इन्द्र के वृत्तान्त को राजा दिलीप इन्द्रदूत के मुख से पहले ही सुन चुके थे, अतः रघु के आने पर उसके वज्र के घाव से चिह्नित शरीर पर हर्ष से शिथिल हाथ फेरते हुए उन्होंने उसका अभिनन्दन किया॥ ६८॥

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

सञ्जीविनी—महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीश इत्यनेन प्रकारेण । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । महाक्रतूनामश्वमेधानां नवभिरधिकां नवतिमेकोनशतमायुषः क्षये सति दिवं स्वर्गं समारुरुक्षुरारोढुमिच्छुः सोपानानां परम्परां पंक्तिमिव ततान ॥ ६९ ॥

अन्वयः—महनीयशासनः क्षितीशः, इति, महाक्रतूनाम्, नवाधिकाम्, नवतिम्, आयुषः, क्षये, 'सति' दिवम्, समारुरुक्षुः, सोपानपरम्पराम्, इव ततान ।

वाच्य०—महनीयशासनेन, क्षितीशेन, इति महाक्रतूनाम् नवाधिका नवतिः आयुषः क्षये समारुरुक्षुणा सोपानपरम्परेव तेने ।

व्याख्या—महनीयम्=पूजनीयम्, शासनम्=आज्ञा यस्य सः महनीयशासनः । क्षितेः=भूमेः ईशः=स्वामी इति क्षितीशः, राजा दिलीप इत्यर्थः । इति=इत्थम् । महान्तः=विपुलाश्च ते क्रतवः=यज्ञाः इति महाक्रतवः, तेषाम् महाक्रतूनाम् अश्वमेधयज्ञानामित्यर्थः । नवभिः=नवसंख्याभिः अधिका=विशेषा इति नवाधिका नवोत्तरा इत्यर्थः, ताम् नवाधिकाम् नवतिम्=नवतिसंख्याम्, एकोनशतसंख्यामिति यावत् । आयुषः=जीवितकालस्य, क्षये=नाशे, 'सति' । दिवम्=स्वर्गम्, सम्यगारोढुम्=आरोहणं कर्तुम् इच्छति इति समारुरुक्षति, समारुरुक्षतीति समारुरुक्षुः=समारोढुमिच्छुरित्यर्थः । सोपानानाम्=आरोहणानाम्, परम्परा=श्रेणी इति सोपानपरम्परा, ताम् इव ततान=अतनोत् ।

समा०—महनीयं शासनं यस्य सः महनीयशासनः । क्षितेः ईशः क्षितीशः । महान्तश्च ते क्रतवश्च महाक्रतवः, तेषां महाक्रतूनाम् । नवभिरधिका नवाधिका, तां नवाधिकाम् । सोपानानां परम्परा सोपानपरम्परा, तां सोपानपरम्पराम् ।

अभि०—एवं नृपो दिलीपः एकोनशतसंख्यकानश्वमेधयज्ञाञ्जीवनकालान्ते स्वर्गं समारोढुमिच्छुः सोपानश्रेणितुल्यामिव सम्पादितवान् ।

हिन्दी—इस प्रकार दिलीप ने निन्यानबे अश्वमेधयज्ञ, स्वजीवनकाल के पश्चात् स्वर्ग में जाने के लिये सीढ़ियों की पंक्ति के समान यथाविधि पूर्ण किये ॥ ६९ ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

संजीविनी—अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपो यथाविधि यथाशास्त्रं यूने तरुणाय यौवराज्ये स्थिताय सूनवे रघवे नृपतिककुदं राजचिह्नम् 'ककुद्दत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्वा तया देव्या सुदक्षिणया सह मुनिवनतरोश्छायां शिश्रिये श्रितवान् । वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथाहि । गलितवयसां

वृद्धानामिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम् । तद्राजसंज्ञकत्वादणो लुक् । वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः—'सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥' इति । हरिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—"रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा" इति ॥ ७० ॥

अन्वयः—अथ, विषयव्यावृत्तात्मा, सः, यथाविधि, यूने, सूनवे, नृपतिककुदम्, सितातपवारणम्, दत्त्वा, तया, देव्या, सह, मुनिवनतरुच्छायाम्, शिश्रिये हि गलितवयसाम्, इक्ष्वाकूणाम्, इदम्, कुलव्रतम् 'अस्ति'।

वाच्य०—विषयव्यावृत्तात्मना तेन मुनिवनतरुच्छाया शिश्रिये । अनेन कुलव्रतेन भूयते ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरम् । विषयेभ्यः = इन्द्रियग्राह्यपदार्थेभ्यः, व्यावृत्तः = निवृत्तः, आत्मा = चित्तम् यस्य सः विषयव्यावृत्तात्मा । सः = राजा दिलीपः । विधिम् = विधानम् अनतिक्रम्य यथाविधि, यथाशास्त्रमित्यर्थः । यूने = युवकाय । सूनवे = पुत्राय । नृपतेः = राज्ञः, ककुदम् = चिह्नम् । आतपस्य = घर्मस्य, वारणम् = निवारकम्, इति आतपवारणम् सितं = धवलम्, यत् आतपवारणम् छत्रं सितातपवारणम्, तत् । दत्त्वा = वितीर्य । तया = प्रसिद्धया, देव्या = राजमहिष्या सुदक्षिणया, सह = सार्धम् । मुनीनाम् = ऋषीणाम्, वनम् = काननम् इति मुनिवनम्, मुनिवनस्य तरवः = वृक्षाः इति मुनिवनतरवः, तेषां छाया इति मुनिवनतरुच्छाया, तां तथोक्ताम् । शिश्रिये = सिषेवे । हि = यतः । गलितम् = नष्टम्, वयः = अवस्था येषां ते गलितवयसः, तेषाम् गलितवयसाम् = जीर्णावस्थानाम् । इक्ष्वाकूणाम् = इक्ष्वाकुवंशोद्भवानां राज्ञाम् । इदम् = एतत् । कुलस्य = वंशस्य । व्रतम् = नियमः, अस्तीति शेषः ।

समा०—विषयेभ्यो व्यावृत्त आत्मा यस्य सः विषयव्यावृत्तात्मा । विधिमनक्रम्येति यथाविधि । नृणां पतिः नृपतिः, नृपतेः ककुदं नृपतिककुदम्, तत् नृपतिककुदम् । आतपस्य वारणम् आतपवारणम्, सितञ्च तत् आतपवारणञ्च सितातपवारणम्, तत् सितातपवारणम् । मुनीनां वनं मुनिवनं, मुनिवनस्य तरुः मुनिवनतरुः, मुनिवनतरोः छाया मुनिवनतरुच्छाया, तां मुनिवनतरुच्छायाम् । गलितं वयः येषां ते गलितवयसः, तेषां गलितवयसाम् । इक्ष्वाकोः गोत्रापत्यानि इक्ष्वाकवः तेषामिक्ष्वाकूणाम् । कुलस्य व्रतं कुलव्रतम् ।

अभि०—यदा राजा दिलीपो वृद्धो जातस्तदा तरुणाय स्वपुत्राय रघवे राज्यं दत्त्वा स्वमहिष्या सुदक्षिणया सह वानप्रस्थाश्रमधर्मेण तपसे वनगमनमकरोत् । यत इदं कुलव्रतमिक्ष्वाकूणामासीत् ।

हिन्दी—जब कि राजा दिलीप बूढ़े हुए तो अपने तरुण पुत्र रघु को राज्य देकर अपनी रानी सुदक्षिणा के साथ वानप्रस्थ धर्म के द्वारा तपस्या के लिये वन में चले गये, क्योंकि इक्ष्वाकुकुल के राजाओं का यही कुलनियम था ॥ ७० ॥

इति श्रीशांकरिधारादत्तशास्त्रिमिश्रविरचितया छात्रोपयोगिनी–
व्याख्यया समलङ्कृते रघुवंशे महाकाव्ये रघुराज्याभि–
षेको नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥